

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 1

1934

KOLMESTEISTKÜMNES AASTAKÄIK

T O I M E T U S

**H. KRUS
PEATOIMETAJA**

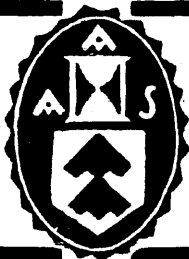
**O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM
H. SEPP / P. TREIBERG**

S I S U :

Maakaubandusest ja ülesostust Eestis rootsi aja lõpul. O. Liiv	1
Jakob Fougdti tegevus Narva bürgermeistrina (aa. 1644—1653). A. Soom.	16
Max Weberi sotsioloogia küsimusest. A. Koort	25
Suurteos Eesti keskaja kohta. Hans Kruus	37
Varia	47

AJALOOLINE AJAKIRI

1934

№ 1

I VEERAND

TARTU

Maakaubandusest ja ülesostust Eestis rootsi aja lõpul.

XVII sajandil valitsesid Eestis kaubandust üksikud suuremad linnad vähemate linnade ja maa arvel. Soomustatud oma iganeud privileegidega püüdsid Tallinn, Narva, Tartu ja Pärnu toimuvast kaubanduslikust läbikäigust saavutada võimalikult suuremat kasu. Peale selle Lõuna-Eestis paljud piirkonnad olid Riia kaubandusliku mõju all.

Rootsi valitsus, merkantilistliku põhimõtte järele kontrollides kaubanduse suunda ja koondades selle juhtimise oma kätte, ei pidanud linnu ainsaiks tegureiks, mille vahendamisel pidi kaubandus toimuma. Ta soodustas kaubakompaniide asutamist, neile teatava aine peale kindlaksmääratud piirkonnas monopoliõigusi andes. Uhtlasi Gustav II Adolfi valitsuse ja Kristiina eestkoste-valitsuse ajal antakse võimalusi ka väiksematele linnadele, sadamakohtadele, maal aadlikele tegeleda äri alal vahenditult võõraste kaupmeestega, neilt osta ja neile müüa. Tuntud on valitsuse seisukoht 1641. a., kus Tallinna palvele, et linnale antaks ainuõigus Venemaaga kauplemiseks, vastatakse, et kaubandust ei saavat kunstlikult tagasi suruda, ta otsivat endale ise mugavamaid teid ja teda tulla juhtida olukordadega arvestades.

Liivi- ja Eestimaa kaubanduselu korralduses näeme läbivat rootsi aja kestes pidevat võitlust linna ja aadlike vahel kaubitsemise õiguste pärast. See võitlus oli juba ammu tekkinud ja kestis vene ajal edasi. See oli õieti võitlus linna ja maa vahel majanduslike huvide kaitseks. Linna eesõigused, suurelt osalt juba hansa hiilgeaegadest pärit, olid sajandeid murdmata ja alles XIX sajandil uus vaim vabakaubanduse näol saab siin lõplikuma võidu. Siin kordub sama nähe, mis mujalgi.

Rootsi valitsus juhtis seda võitlust mitte linna kui seesuguse, vaid linna kohalike kitsapiiriliste erihuvide vastu, soovides lepitada neid kohalikke erihuviseid linnade ja maakondade vahel ja liita need maa

majanduselu edasiviivateks ühishuvideks. Seejuures aga hoolitses valitsus linna kaubanduse ja käsitööstuse eest, et niiviisi arendada kogu maa majanduslikku jõukust ja seada see riigi üldise majandus- ja võimupoliitika teenistusse¹⁾). Tihedad konfliktid ei jäänud siin tulemata.

Relvade osa selles ägedas võitluses etendasid siin igasugu korraldused, load, keelud ja määrused. Rüütelkonnad ja kõik linnad on neid aegade jooksul osanud valitsuselt välja mõjustada äärmiselt suurel hulgal. Neist osa on kohaliku tähtsusega või ainult lühiajaliselt maksavad olnud, teised on võitlusvahendeiks aastakümneid ja sajandeid; paljud neist korraldustest käivad teineteisele risti vastu. Kogusummas tekitasid nad omal ajal väga palju segadusi, võimaldades pettusi, seadusest möödahiilimisi ja kahjustades maa kui terviku huvisid.

Linnade siht — koondada oma kätte kogu maa kaubandus ja juhtida transiit- ning eksportkaubandust, ei õnnestunud ega võinudki õnnestuda. Igaüks neist püüdis omandada selles kaubanduses suurema osatähtsuse; linnade omavahelised, mõnikord aastakümneid kestnud tülid olid siin üheks oluliselt hävitavaks teguriks. Tegelikult jäi maksuma juba vanast ajast suurima kaubandusliku tähenduse ja võimu saavutanud linnade, peamiselt Riia ja Tallinna majanduslik võim. Kuid see võim oli sagedasti ainult näiline. Rüütelkonnad Eesti- ja Liivimaal olid saanud õiguse teatavil aegadel aastas linnades vabalt kaubelda välismaalastega; nad maksid komisjoniraha või pidasid komisjonääre linnades ja sooritasid niiviisi kaubatehinguid, kasustades linnakodanikke paljudel juhtudel ainult vahetalitajatena. Nad müüsid oma saadusi linnadesse. Transiitkaubandust toimetasid sagedasti hollandlased või teised välismaalased, pidades Tallinnas ja Narvas selleks vastavaid komisjonääre. Hollandlased, lüübeklased ja inglased võimaluse korral püüdsid astuda otseühendusse maaelanikega, eriti viljakaubanduse alal, või esinesid nende agentidena meie linnade kodanikud. Niiviisi muutus osa linnakodanikest, kes kaubandusega tegelesid, rohkem passiivseiks vahetalitajateks. Loomulikult ei puudunud Tallinnas ja Riias olulisel määral neidki, kes esindasid hansaaegseid suure liikuvuse, jõukuse ja aktiivsuse elemente, kandes seda ka välismaile. Kahjuks nende arv XVII sajandi lõpul Tallinnas ja teistes Eesti suuremates linnades ei olnud enam kuigi arvurikas; prevaleeris peamiselt kiht kaupmehi, kes oma huvides või teiste agendina äritis oma elukohas, selle läheduses maal või naaberlinnas. Kuid kaupmeheks saamine Tallinna, Narva, Tartu või Pärnu oli seotud tavaliselt aega, raha ja vilumust nõudvate tsensustega. Kaupmeeste gildil oli võimalus oma linnas reguleerida kaupmeeste arvu ja seega vähendada võistlust.

Käsitööd ametitesse (tsunftidesse) jagunevalt olid koondunud lin-

¹⁾ Samaviisiliselt iseloomustab W. Eckert Kuramaa kaubanduspoliitikat XVII sajandi teisel poolel, vt. ta töö Kurland unter dem Einfluss des Merkantilismus; Riia 1927, lk. 214 — 215.

nadesse. Ameteid oli suur arv, üksikud neist oma liikmeskonna poolest väga väikesed. Kui käsitöönduse killunemine ametitesse iga üksiku ala kujunemisele oli kasulik, vähendades võistlust, siis saaduste kvaliteet pikkamööda kannatas selle all. Õppeaeg oli küll pikk, kuid lõppeks meistriks saamisel ei olnud eriti töotavaid majanduslikke väljavaateid, sest nõudmine käsitöö saaduste järgi ei olnud püsivalt rohke, vaid olnes majanduslikust olundist. Kaht ametit korruga toimetada või ühest ametist teise tulutoovamasse üle minna oli aga väga raske²⁾. Üheks tunduvaks tulu vähendajaks tsunftimeistritele olid „vusserdajad“ ehk „jäneseid“ (Böhhnhaser), kes nii linnas, peaausjalikult aga maal asudes ja sagedasti samahäid saadusi tootes kui meistridki linnades, müüsid neid saadusi ja tegid niiviisi kahju linna väljaõppinud käsitöölilistele. Sarnaseid isehakanud „meistreid“ leidis üle terve Eesti. Maal elasid nad pea igas kihelkonnas, kas kiriku, kõrtsi või mõisa läheduses; neile seltsis veel rida linnast maale asunud ametiliikmeid — meistreid, eriti väiksemas linnakestes ja alevites, nagu Rakveres, Lihulas, Põltsamaal, Laiuse lossi alal, Viljandis j. m. Võitlus iseõppinud „jäneste“ vastu ei andnud tulemusi, sest nende olemasolust maal olid huvitatud aadlikud, kes nende abil omale odavamalt muretsesid vajalikke tarbepiistu. Enamus neid „jäneseid“ olid eestlased, nagu ka suur osa tsunftimeistreid ja -selle vähemates linnades, alevites ja maal mõisades. Sakslastest maale asunud käsitöölilistest õige suur protsent sulas hiljemini eestlastesse.

Näite sellest, kuidas Eestimaa rüütelkond kaitses isehakanud käsitöölisi maal, annab rüütelkonna poolt Eestimaa kindralkubernerile 1692. a. veebruari alul esitatud desideeriade p. 5, kus tõendatakse, et kindralkubeneri korradust „jäneste“ vastu, mille vastu eksimine oli karistatav 100 riigitaalriga, ei saa läbi viia, sest mõisades, mis asuvad linnast üle 10 või 20 miili kaugel, on suured majapidamised, kuhu käsitöölisi, nagu kingseppi ja rätsepaid, olevat võimatu linnast muretseda. Rüütelkond teeb koguni ettepaneku, et maal igasse kihelkonda asundataks üks rätsep ja üks kingsepp, kes võiks linnast omale abilisi kutsuda³⁾.

²⁾ A. v. Richter, Geschichte der dem russischen Kaiserthume einverleibten deutschen Ostseeprovinzen, II, 2; Riia 1858, lk. 246—247.

³⁾ Riigi Keskarhiiv [= ERKA], Eestim. rüüt. arh. [— ERÜA], A I 8, protokollid 1691 — 1699, lk. 37a — b. Plakaat oskusetä käsitööliliste vastu on välja antud kindr.-kub. A. J. de la Gardie poolt 15. sept. 1691, ERKA, Eestim. rootsiaeg. kindr.-kub. arh. [= ERKKA], Placata 1690 — 1699, nr. 14; Tallinnas „jäneste“ vastu asehaldur Joh. Christ. Schedingi resol. 4. okt. 1683, Estl. Literär. Gesellschaft, Burchardsche Sammlung, Urkunden nr. 216; Tallinna raes on seda küsimust kriisiaastal 1697 korduvalt arutatud: 4. mail, 6. juulil, 20. sept., 23. nov., Tallinna Linnaarhiiv [= TLA], prot. 1697, lk. 526 — 527, 714, 1015, 1241. Parkalite-ameti kaebusel keelatud sel alal „jäneste“ töö kindr.-kub-i poolt 8. nov. 1697, TLA uuem osak., Kanuti Gildi arh., Gerber-Amt jne.

Võib konstateerida, et Eestis rootsi aja lõpul oli maal välja arenenud mitmekülgne käsitööndus, kiuste kõikidele korraldustele ja normidele. Täiesti õieti peab Richter seda tsunftide liigse eksklusivsuse loomulikuks tulemuseks⁴⁾. Kuid palju suurema tähtsusega kui isehakanud puhtkäsitöölise töö oli talurahva oskus valmistada omale vajalikke tarberiistu ja riidetuse esemeid; osa toormaterjali, nagu rauda, samuti raskemini valmistatavaid esemeid (püsse, katlaid j. m.) osteti linnast või mõisnikult. Samuti valmistas talupoeg ka mõisnikule olulise osa ta majapidamisele vältimatuid tarberiistu, ilma et mõisnikul oleks tulnud muretseda tihti kalli raha eest lohakalt valmistatud kaupa linnast. Mitmel käsitöö-harul, eriti puutöös omandas rahvas suure vilumuse. Tarvastu ja Laius-Tähkvere talupojad olid kuulsuse omandanud regede valmistamisega ja üle maa tuntud aamisedad olid avinurmelased⁵⁾. See kõik tõendab, et talupoeg oli käsitööst elavalt huvitatud ja kasustas seda olulise kõrvalteenistusena. Linnade käsitöölisele oli siis nende saaduste jaoks turg maal teataval määral täidetud. Ka kroonuvõimu poolt soodustati talupoja huvi äratamist käsitöö vastu. Eestimaa konsistoriumile näiteks kirjutab 13. juun. 1699 Andreas Neudahl, kes kuninga poolt oli määratud juhtima pärlidepüüki ja mäeasjandust Eesti-, Liivi- ja Ingerimaal, et kirikuõpetajad maal õhutaks talupoegi rauaärtsi ja teiste metallide ümbertöötamisele, mida arvati siin maal leiduvat. Eeskujuks seab Neudahl Rootsisis mäekaevandustes töötavaid talupoegi ja nende majanduslikku olukorda⁶⁾.

Nagu nägime, olid linnad omavahel ja aadlikega kestvates tülides kaubandusliku tagamaa pärast, millel taheti olla ainsad peremehed kaubanduse alal. Seda võitlust ja võistlust jälgides selgub, millist äärmiselt elavat ja vilgast käiku kandis kaubanduslik tegutsemine maal.

Maakaubanduse toimumist vaadeldes on sellega paratamatult ühenduses ka ülesostu (Vorkäufferey) küsimuse uurimine.

Kui linnakodanik-kaupmees reserveeris omale eesõiguse toimetada aadlikelt vilja ja muude saaduste ostu, siis riivas ta sellega mõisapidajate huvisid, kes soovisid ilma vahetalitusega oma saadusi müüa välismaale. Kuid linnade huvid ei lubanud, et mõisnikud ise ka maal oma mõisus linnast muretsatud kaupa talurahvale müües oleksid esinenud kaupmeestena, vaid ka talurahvas pidi olema linnakaupmehe otseseks ostjaskonnaks. Samuti ei olnud see linnakaupmeestele vastuvõetav, kui talurahvas ise omavahel või soomlastega äri ajas, vaid ka siin soovis linn vahendaja osa etendada. Linna privileegide vastu ta tagamaa suhtes käis kõige otsemalt ka see, kui venelased või teised

⁴⁾ Richter, op. cit. II, 2, lk. 244.

⁵⁾ (H. v. Jannau), Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland; Riia 1786, lk. 160.

⁶⁾ ERKA, Eestimaa konsist. arh. [=EKA], Acta de Anno 1699, lk. 254a — 255a ja 279a — b.

välismaa kaupmehed, linnadest mööda minnes maal produtseerijaga kaupa tegid, samuti ei olnud see lubatud, et ühe linna ümbruskonnas maal teise linna kodanikud kaupa üles ostsid, näiteks Tallinna või Narva kodanikud Tartumaal jne. Sarnase kaubitsemise vastu olid linnad saanudki teatavas ulatuses kaitse rohkearvuliste korralduste näol, mis olid sihitud seesuguse „ülesostu“ kaotamiseks. Kuid ülesost kitsamas mõttes, mis mõjus kahjustavalt linna üldisele äritegevusele ja muutis kaubaartiklid kallimaks, sündis just linna oma kodanike poolt kõrtsides, teedel ja linnavärvate ees. Võitluseks selle nähtuse kaotamise või isegi vähendamise suunas osutus seadusandlus XVII sajandil täiesti ebaõnnestunuks, kuigi vastavaid korraldusi anti nii Eesti- kui Liivimaal üldiselt ja ka eri linnade kohta kogu Rootsi võimu kestuse ajal.

Spekulatsioon, hangeldamine on kindlasti sama vana nähtus kui kaubavahetus ise. Ta on omanud eri aegadel eri vormid ja eri intensiivsuse. Võistlusest, sõja- ja kriisiaegadest, suurema kasusaamise võimalustest tingituna on ülesost meiegi päevil väga hästi tuntud üldine nähtus. — Keelude ja korralduste kaudu, mis püüdsid tõkestada seda ülesostu, selgub meile kujukalt kaubanduslik isetegevus Eestis rootsi ajal.

Materjali rohkus ses küsimuses ei luba ruumilistel põhjustel suuremat osa neid küsimusi valgustavaid andmeid esitada. Seepärast tuleb piirduda ainult üldise iseloomustamisega ja mõne kujukama näite esitamisega. Maakaubanduses võime eraldada kaht peavoolu, mis teineteisega kõige tihedamas ühenduses. Ühelt poolt tung linna, müüa seal ja osta seal. Teiselt poolt püüd üle kanda kaubanduslikke tehinguid linnast maale. Maakaubandusest võtsid kõige elavamalt osa linnakodanikud, aadli- ja kroonumõisade pidajad, talurahvas, välismaa kaupmehed, eeskätt venelased, edasi mõisavalitsejad, kupjad, kõrtsmikud, sõdurid, ka kirikuõpetajad. Viimaste hulgas oli rohkesti osavaid ärimehi ja leidus vaimulikke, kes ei põlganud äri tegemast ka põletatud viinaga, nagu näiteks sellelaadseid lugusid tuleb kuuldavale Izmeni (Peipsi ääres Rāpina khlk. piirides rootsi ajal asuva ev.-lut. usu abioguduse) õpetaja Lechanderi kohta ⁷⁾.

Linnakodanikud — eriti olid siin tegevad merilinnade Tallinna, Narva ja Riia kaupmehed — püüdsid vallutada maaturgu peale tavalise ostu-müügi tehingu veel krediidisüsteemiga. Ja peabki ütleva, et võlga usaldamine ostjale oli üheks tähtsaks teguriks, millega linnad, Eesti alal eriti Tallinn muutis oma kindlaks klientuuriks suure osa Põhja-

⁷⁾ Rootsi Riigiarhiiv [= RRA], Liivim. ülemkonsist. arh., pakk nr. 38, kindralsuperintendent J. Fischeri kiri konsistooriumile, prod. 8. veebr. 1699; Liivimaa kindr.-kub. E. Dahlbergi korraldus 6. juul. 1697, Liefländische Landes-Ordnungen; Riia 1707, lk. 679 — 681, süüdistab ka õpetajaid ülesostu toimetamises.

ja Lõuna-Eestist. Andes mõisnikule võlga järgmise aasta viljakasvu peale kindlustas ta enesele tõhusate protsentidega selle mõisa viljatoodangu. Talupoegadele mitmesuguste pantide vastu loovutas ta samuti raha ning muid tarbeaineid. Talupoeg usaldas linnakaupmeest enam kui oma mõisnikku, kuigi esimene teda sagedasti enam pettis. Talupojad tervete suurte alade kaupa satuvad pikkamööda mõne linnakaupmehe mõjuvõimu alla, kes oma kliente oskas ekspluateerida, kuid tarbekorral ka toetada⁸⁾. Linnakaupmehed, nende sellid või agendid käisid mööda maad ringi, ostsid mõisadest, talupoegadelt ja kirikuõpetajailt mitmesuguseid kaupu ja müüsid neile välismaa tooteid.

Aktiivsemad kaupmehed Tallinnas ja Narvas ei piirdunud ainult Eestimaaga, vaid laiendasid oma kaubanduslikke sidemeid Liivi- ja Ingerimaale. Siin tekkisid neil tülid omavahel ja Liivimaa linnade kodanikega, kelle kaubanduslikke eesõigusi nad oma ülesostuga rikkusid. Paljudel linnakodanikel oli maal mõisu rendil või olid need võlgade kätte nende kätte langenud. Oma mõisas oli neil veel parem võimalus äritegevust laiendada.

Teiselt poolt aadlikud ja mõisarentnikud, kui nad polnud võlgadega liiga koormatud ning ärarippuvuses linnakaupmehest, võistlesid edukalt linnakodanikega kaubanduslikus tegevuses maal. Kestvalt võideldes linnade kaubandusliku eesõigustamise vastu, nad saavutasid edu mitmes suunas. Linnadesse võisid nad müüa omi saadusi kaupmeestele, teatavail tingimustel välismaalastelegi, ja võisid osta suure sügislaada ajal Tallinna sadamas oma koduseks tarbeks kaupu samuti otse välismaalastelt. Kuid aadlikele ja rentnikele kroonumõisades oli lubatud pidada tagavaraks vähesel arvul soola ja rauda oma kui mõisa talupoegade tarbeks. Seda õigust kasustasidki mõisapidajad kaugelt üle lubatud määra.

Olukord kujunes õieti sarnaseks, et pea iga mõis moodustas nagu mõne kaupluse. Mõisnik ostis oma talupoegadelt vilja, vaha, mett, lina, kala, müüs neile selle vastu soola, rauda, tubakat ja muid linnakaupu; sagedasti sündis see vähe kallima hinna eest, kuid linnast kau-

⁸⁾ Talurahva-kaupmeeste üle vt. lähemalt O. Liiv, *Der wirtschaftliche Niedergang Tallinns im Jahre 1697*, õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1932, Tartu 1934 (trükkis) ja seal tsiteeritud allikad. Peale selle veel talurahva-kaupmeeste (Bauer-Händler) kaubanduslike õiguste kohta Tallinnas 1679. a. kaubanduskorralduse järgi TLA, Oleviste kiriku arh., nr. 66 (Revalensia II), nr. 19; talupoegadega äriajamisest rae koosolekul 27. sept. 1698, TLA, prot. 1698, lk. 1267 — 1268; Liivimaa talurahva-kaupmeeste suhtes 1699. a., ERKA, Liivimaa rootsiaegne kindr.-kuberneri arh. [= LRKkA], I 24, lk. 169a; A. W. HupeI, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*, II; Riia 1777, lk. 357—358 ja 400—409; Richter II, 2, lk. 265 — 266; [Fr. Albaum], *Ueber die freye Ein- und Ausfuhr des Getraides in Betracht Estlands*; Riia 1772, lk. 75—76; A. v. Transehe-Rose-neck, *Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert*; Strassburg 1890, lk. 130.

gel asuval talupojal jälle ei tunnud ette võtta kulukat ja aeganõudvat reisi. Tihti jõi talupoeg ka osa saadud rahast või tarbeainetest mõisniku kõrtsis maha. Mõisnik ostis ka võõraste talupoegade käest vilja, millest tekkis rida kaebusi. Hiljemini vene ajal keelati see valitsuse poolt ära⁹⁾. Sügiseti sarnanes mõne ettevõtlikuma mõisniku mõis laadale. Kui mõisnik talurahvale toodud ainete eest sularahas kohe maksis, oli müüjaid rohkesti, vastupidisel korral realiseerisid talupojad oma kaupu mujal, kus oli kasulikum. Selle kaubanduse vastu, mida aadlikud ja rentnikud maal toimetasid, on linnad korduvalt protesteerinud valitsuse ees.

Maa seaduste ja kaubandustraktaatide vastaselt välismaa kaupmehed liikusid mööda maad ringi, ostsid mõisnikult ja talupojalt vilja, lina, metsa ja muud üles ja toimetasid seda välismaale. Tolleaegsed linnade kaubanduskorraldused võimaldasid seda kaudsel viisil teha, kuid see ülesost võttis peagi väga laia ulatuse, kahjustades tõsiselt linnakodanike huvisid¹⁰⁾. Eriliselt aktiivsed selles maakaubanduses ja ülesostus olid venelased, kes küll tulid Eesti- ja Liivimaale välise sihiga, tuua oma kaupu linnadesse ja laatadele müügiks, tegelikult aga ajasid peamiselt maal äri nii en gros kui väiksel viisil. Kaubalepingud Rootsi ja Vene vahel seda ei lubanud. Rootslased ei ole iialgi Venemaal sarnaseid õigusi kasustanud, kuid venelaste maakaubandus muutus siin juba tavaks, mille iga ulatus sajandeisse. Üks osa neist kaupmeestest rekruteerus piiriäärseist venelastest Petserist, talupoegadest, Peipsi kalavenelastest jne. Eriti kannatasid nende tegevuse all Tartu kodanike huvid. Vahetpidamata kostab selle üle kaebusi Tartust. Nad töötasid maal ka käsitöölisena, lihunikudena, koormakaupmeestena, töid leiba, vilja, lina ja muid Venemaa kaupu, Eesti- ja Liivimaale, kuid sagedasti, kui hindade konjunktuur selleks soodne oli, ostsid neid aineid just Liivimaalt ja vedasid Venemaale. Tihedat kaubanduslikku vahetpidamata ei suutnud takistada isegi Põhjasõda. Rootsi valitsuse teataval määral ükskõikne suhtumine sellesse keelatud kaubandusse oli mõjustatud suurest ettevaatlikkusest Venemaa suhtes, mis iseloomustas Rootsi valitsuse poliitikat iseäranis viimastel aastatel enne Põhjasõja lahtipuhkemist¹¹⁾.

⁹⁾ Dahlbergi plakaat ülesostu vastu 6. juul. 1697, Liefi. Landesordn., lk. 679—681; ERKA, LRKkA, I 22, protokoll 1697, lk. 116b (19. märts. 1697); Hupel, Top. Nachr. II, lk. 233, 352 — 354; A. W. Hupel, Oeconomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Guthsherren, I Th.; Riia 1796, lk. 260 — 262.

¹⁰⁾ Joh. Hansen, Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels und der Getreidepolitik Lübecks; Lübeck 1912, lk. 17; Eckert, op. cit., lk. 239; Liefi. Landesordn., lk. 90—92.

¹¹⁾ Mõningaid iseloomulikke näiteid venelaste maakaubandusest ja ülesostust Eesti- ja Liivimaal pakuvad: Eestimaa asehaldur Adolf Tungeli plakaat 28. jaan. 1690, ERKA, ERKkA, Placata 1690—1699, nr. 2; RRA, kommertskolleegiumi kiri kuningale 7. nov. 1695; Eestim. kindr.-kub-i kiri

Maakaubanduse elustajaks, ühtlasi aga ka ülesostu suurendajaks olid laadad linnades ja maal. Laadad olid üldiselt linnadele nende kaubandusliku tagamaa kindlustamisel soodsateks vahenditeks. Erilise populaarsuse rootsi aja lõpul võitsid Tartu ja Riia laadad, kuhu tuli rohkesti läänemaade kaupmehi. Ka Pärnu laat kujunes XVII sajandil Pärnu kreisi rahvastiku seas suureks majanduslikuks teguriks, vene ajal muutub ta vähem tähtsaks. Tallinnas ja Narvas XVIII sajandi lõpul ei peetudki enam laatu, kuid XVII sajandi lõpul on nad olemas kummaski linnas. Veel 2. märtsil 1699 Eestimaa rüütelkonna esindajad teevad kindralkubernerile ettepaneku korraliku suurema laada sisseseadmiseks Tallinnasse mihklipäeva paiku, kestusega kolm nädalat, kusjuures nähti ette ka suurema loomalaada pidamist, kuhu talupojad oma hobuseid ja karja oleksid müügil toonud¹²⁾. Suur tähtsus oli ka väiksemal maalaatadel kirikute lähedal j. m.; sagedasti olid need küll keelatud, kuid neid peeti ikkagi. Seesugustele nurgalaatadele kogunes hulk kaupmehi linnadest, ümberkaudseid mõisnikke ja talupoegi. Kohtades, mis linnadest kaugel asusid, oli nende tähtsus veel suurem.

Juba eelnevast selgub, et üheks olulisemaks osaks maakaubanduses kujunes talurahva kaubandus. Selle alal omale ostjaskonna kui ka müüja muretsemiseks kestis võistlus linnakodanike, mõisnike ja vöö-

Eestim. maanõunikele, ERKA, ERüA, prot. 1691 — 1699, lk. 395 a — b; Eestim. kindr.-kub.-i plakaat venelaste kaupade konfiskeerimise üle 20. okt. 1700, ERKA, ERKka, Placata 1700 — 1704, nr. 50; asehaldur G. A. Strömfeldti kirjad Liivimaa kub. E. Soopile 3. okt. 1698 ja Liivim. kindr.-kub. Dahlbergile 20. jaan. 1699, Rootsi Kammerarhiiv, Strömfeldti registratuur, lk. 560 b — 561 b ja 595 b — 596 a. — Tallinna kohta D. v. Schoteni diaarium 5. nov. 1694 ja 16. jaan. 1695, TLA uuem osak., Suure Gildi arh.; Tartu kohta: Suure Gildi kiri, sisset. raele 11. sept. 1695, Tartu Linnaarhiiv [= TrtLA], C. b. (Acta causarum privatarum) 8; pagari-amet raele, sisset. 30. okt. 1696, TrtLA, C. b. 9, nr. 132; rae otsused 4. jaan. ja 8. jaan. 1697, TrtLA, C 47, rae prot. 1697, lk. 6—7 ja 26; Suure Gildi olderman Berendt Strahlborn raele 4. juul. 1698, TrtLA, C. b. 11, nr. 111; Suure ja Väike Gildi kaebuspunktid raele 3. märts. 1699, TrtLA, C. b. 12, nr. 38; maakohunik Johan von Brömsen raele 10. nov. 1699, TrtLA, C. b. 12, nr. 176; Pärnus venelaste kohta kaebusi arutatud Liivimaa kindralkubermangu-valitsuse koosolekuil 23. okt. ja 27. nov. 1696, ERKA, LRKka, I 21, lk. 202 a ja 287 a. — Vt. ka A. Feuerstein Russenfrucht in Livland und Schweden vor Ausbruch des grossen Nordischen Krieges, Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde d. Ostseeprovinz. Russlands a. d. J. 1908, ja seal tsiteeritud kirjandus.

¹²⁾ ERKA, ERKka, B 171. — Laatade, nurgalaatade ja nende kaotamise kui ka kreisifiskaalide kohusest nende üle valvata, laatadest tingitud ülesostu jne. suhtes vt. Liefl. Landesordn., lk. 73—74, 681—684; Buddenbrock, Sammlung der Gesetze, II Bd., 1. Abt.; Riia 1821, lk. 1537—1538. Fr. K. Gadebusch, Livländische Jahrbücher, III, 2; Riia 1782, lk. 734 ja Anh. 1698—1710, lk. 30; Hupel, Top. Nachr. II, lk. 354—356. — Laatade üle Liivimaal XVII s. vt. dr. G. Jensch, Livländische und kurländische Jahrmärkte im 17. Jahrhundert, Sb. d. Gesellsch. f. Gesch. u. Altert. zu Riga. Vorträge aus dem Jahre 1931/32; Riia 1932, lk. 24—30.

raste kaupmeeste vahel. Tema ostu- või müügivõimest olenes suurel määral ka tema mõisarentniku või härra majanduslik heaolu, sellest tegurist olid ärarippuvad ka talurahva-kaupmehed linnades. Temast kui vahenditust tootlejast olenes suurel määral kogu maa üldine jõukus.

On ettekujutamatu, et kui üks, majanduslikult maa kandvam kiht oli ääretus viletsuses, siis mõisnikud ja linnad oleksid võinud väga jõukad olla. Talupoja vaesus andis end tunda mõlemale kihile väga tuntavalt. Need seisused olenesid õige suurel määral üksteisest, ja ühe majandusliku jõukuse olemasolu tunnistab suhteliselt suurel määral ka teiste jõukust. Kui XVII sajandil, eriti peale reduktsiooni, võib alaliselt kohata kaebusi kodanikuseisuse ja linnade, aadlike ja mõisarentnike ning talurahva vaesumise üle, siis tuleb neid kaebusi võtta arvustusega; teataval määral kajastub siin ajavaim. Tegelikult võis paljude majanduslik olukord XVII sajandi lõpupoole tõesti halveneda, kuid üldisemalt valitses nii maal kui linnas veel keskpärane jõukus. Et Eesti- ja Liivimaa talupoegade seas XVII sajandi üheksakümnen-date aastate esimesel poolel, enne suuri ikalduse- ja nälja-aastaid oli üldiselt õige suur protsent jõukaid, seda tunnistavad uurijad, nagu A. Richter, A. Schwabe, A. Gernet, A. Transehe-Roseneck, S. Schartau, H. Sepp j. t. pea üksmeelselt¹³⁾). Loomulikult tuli siin ette suuri vahesid, näiteks täisadriku ja kaheksandikadriku või vabadiku vahel, kuid üldist suhtelist pilti see oluliselt ei muuda. On vastuvaidlemata kindel, et talurahval oli õigus omale vallasvara koguda ja sellega toimida oma soovi järele, mahaarvatud talu raudvara, aasta maksud ja võlad.

Talupojal avanes tegelikult võimalus peale oma talu rentida ja pidada veel teisi talusid¹⁴⁾). Hoolas talupoeg, vaatamata ka võrdlemisi raskele maksustusele, suutis kas või poolsalaja, varjates mõisaomaniku eest oma viljasaagi ja muu tulu tõelist suurust, koguda teatavaid varandusi ja ülejääke, mida ta sagedasti peitis maasse või mujale. Ta müüs vilja, loomi, valmistas käsitöö-saadusi, vedas puid metsast ja müütas neid, pruulis salaja õlut ja viina ning pidas nurga- või käsi-kõrtse, nagu neid külades rootsi ajal suurel arvul tunneme. Ta avas, kus vähegi võimalik oli, vesiveskeid, tegeles möldrina, kõrtsmikuna, oli ametis mõisas kupja või kiltrina, mille eest sagedasti oli vabastatud kõigest teost ja maksudest ning sai veel tasuta kasustada poole-

¹³⁾ Richter II, 2, lk. 112; Transehe-Roseneck, op. cit., lk. 99 ja 100; A. v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland; Tallin 1901, lk. 38; S. Schartau, De svenska östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott. I. Livland. Karolinska Förbundets Arsbok 1924; Stockholm 1925, lk. 14—15; A. Schwabe, Grundriss der Agrargesichte Lettlands; Riia 1928, lk. 181, 237, 248—250, 253. Vrd. ka Hupel, Top. Nachr. II, lk. 243; H. Sepp, Talupoegade kaitse Rootsi aja lõpul, eriti Liivimaal, Ajalooline Ajakiri 1929, lk. 191 ja 200.

¹⁴⁾ Salomonus Gubertus, Stratagema oeconomicum; Riia 1688, lk. 3.

adramaalist talu. Ta käis linnas tööl, kui ta asukoht oli sellele lähedal. Rannatalupojad ja kalurid said sissetulekuid kalapüügist.

Redutseeritud mõisade inventaarid tõendavad, et talupoeg pani rõhku karjakasvatusele. Hiiumaa veerandadriikul oli sagedasti 25—30-pealine lambakari, 2—3 hobust, sama palju härgi ja lehmi. Rukki, odra ja kaera kõrval kasvatati kohati ka rohkesti linu. Tuntuks on saanud selles suhtes Vigala, Karksi, eriti aga Vastseliina, Rõuge, Rápina ja Marienburgi kihelkonnad. Käies sagedasti nii mõisavoorides kui ka oma majapidamise tarbel linnades, puutus ta seal kokku linnakaupmehega, kellel oli teissugune mentaliteet kui mõisnikul. Talurahvas harjus kiiresti olukorraga ja oskas end maksma panna ka kaubanduslikul alal. Selle kõrval leidis küll rohkesti talupoegi, kes olid raskesti majanduslikus seisundis ja kes sügisel hoolimatult müüsid oma vilja, teades, et mõisarentnik või härra teda on sunnitud toetama, kui ta ei taha, et maa harimata jääb.

Olgu näiteks loendatud siin Rannu kroonumõisa all asuva vabatalupoja Roka Johani varandus, mille ta oma kirjas reduktsioonikomisjoni liikmeile ütleb kaotanud olevat tuleõnnetuse läbi: 7 härga, 4 noort pulli, 50 lammast, 12 siga, 8 leisikat humalaid, 1 kits, 4 suurt ja väikest vaskkatelt, 2 raudkrappi, 8 tündrit rukkeid, 8 tündrit otri, 4 messingketti, 6 suurt kirstu paremate riietega, 5 riigitaalrit rahas j. m.; kuid see oli osa selle talupoja varandusest¹⁵⁾.

Tallinna lähedal Tiskre külas inventeeriti 31. märtsil 1697. a. Tallinna lossifoogt J. Liunggreen'i poolt peale talupoja Matz Mardipoja surma ta järgijäänud varandus. Sellest inventaarist selgub, et see talupoeg laenas võrdlemisi suuri summe teistele pantide vastu. Kokku ulatus üksi väljalaenatud summa 174 riigitaalrile, 58 vaskaalrile ja 8 hõbetaalrile. Ta võlgnikkude seas on linnakodanikke, sõdureid ja talupoegi. Ühtlasi leiti ta juurest rohkesti hõbeasju (preese, pandlaid, peekneid), rohkesti riideid ja muid asju. Tallis ja laudas olid 6 hobust, 8 härga, 14 lehma jne.¹⁶⁾

1699. a. kirjutab Jõhvi õpetaja Thomas Knieper piiskopile Tallinna, teatades muuseas Peipsi ääres asuvate talupoegade väikestest ja viletsatest liivastest maadest. Ta mainib, et nende talupoegade peamiseks ülalpidamise allikaks on kalapüük. Üks talupoeg on rentinud Vasknarvas kalapüügi oma kätte ja maksab selle eest Ingeri kubermanguvalitsusele Narva aastas ainuüksi maksu 800 riigitaalrit¹⁷⁾.

Kuigi need on ainult üksikud juhud ja on võetud talupoegade

¹⁵⁾ Läti Riigiarhiiv, Oekonomie-Verwaltung-Archiv, „Freibauern“ 1687—1795, lk. 9—13.

¹⁶⁾ ERKA, ERKka, Inventaarid.

¹⁷⁾ ERKA, EKA, Acta 1699, lk. 414a—415a ja 481a—b. Talupoegade inventaari, maksustuse suuruse, põllumaa headuse j. m. kohta vt. ERKA, ERKka, redutseeritud mõisade inventaarid a. 1684—1690 Harju-, Järva- ja Läänemaal.

kõige rikkama kihi kohta, aitavad nad siiski tõendada, et üks osa talupoegi, kes oma majapidamist oskas korraldada ka antud rasketes olusuhetes, ühtlasi küllalt tähtsustades kõrvalteenistuse võimalusi, võis jõuda õige jõukale elutasemele.

XVII sajandil üldiselt valitseva ekstensiivse põllumajanduse juures oskas talurahvas rohkesti leida teisi kõrvalteenistuse allikaid, ja suuremal määral, kui seda seni on mainitud. Nende kõrvalteenistuste abil muutis talurahvas oma majanduselu intensiivsemaks.

Et talupojad aga ikaldusaastail ja majanduskriisi ajal olid sunnitud oma tagavarasid müüma, millest neil talve jooksul ja suvel kuni uue lõikuseni elada tuli, siis aadlike ja rentnike palveil valitsus astub samme taluraha kaubanduse kontrollimiseks, et ära hoida talupoegade vaesumist. Eriti märkame seda suure nälja aastail 1695 — 1697 ja nende järgi. Asjaolu tõendamiseks, et talupoeg oma majapidamist kahjustamata, ühtlasi õiendanult oma maksud ja võlad mõisapidajale, võis müüa oma vilja, kariloomi, härgi, hobuseid jne., nõuti linnades turgudel ja linnavärvavais talupojalt ta mõisahärra luba vara müümiseks¹⁸⁾. Kuid see ei takistanud palju, sest ülesostjaile maal oli talupojal igal ajal võimalus oma põllusaadusi ja loomi müüa.

Kuna talupojal oli vaba talitusõigus tema poolt kogutud vallasvara suhtes, siis on huvitav siin märkida neid tähtsamaid artikleid¹⁹⁾, mida talurahvas müütas ning selle müügiprotsessi peasuundi. Talupoeg müüs vilja, lamba ja härja toornahku, liha, rasva, vaha, mett, lina, kanepit, villa, linaseriide kangaid, humalaid, metslinde ja -loomi, kanu, mune, kalu, vähke, võid, hobuseid, härgi, lehma, vasikaid, heinu, õlgi, palke, puid j. m. Peale linnakodanike, aadlike, rentnike, venelaste ja teiste ülesostjate ostis ka sõjavägi talupoegadelt mitmesuguseid tarbeaineid. Linnade, alevikkude, mõisade, laatade, kõrtside, sadamakohtade ja üldse mereranniku kõrval talupojad toimetasid kaupu ka piiri äärde ja otse Venemaalegi, mille piiriäär-

¹⁸⁾ Dahlberg Riia raele 10. okt. 1700; M. Tõldsepp, Meeleolu Liivis 1700. a. (Magistriõõ I sem. 1929. a., käsikirjas, Tartu ülikooli raamatukogus), lk. 166; de la Gardie plakaat 30. sept. 1696, ERKA, ERKkA, Placata 1690—1699, nr. 57; Tallinna rae kiri de la Gardiele 21. märts. 1698, TLA, A. a. 167, lk. 210a—211b; ooberstleitn. Jürgen Reinhold von Ungern-Sternbergi supplik de la Gardiele 17. mail 1697, ERKA, ERKkA, end. nr. B—169a; de la Gardie assessor Christian Seidelile 17. mail 1697, ERKA, ERKkA, 1697. a. kontseptid, lk. 97a—b; de la Gardie resolutsioon sekret. Serlinile 15. aug. 1698, ERKA, ERKkA, 1698. a. kants., lk. 255a; E. rüütelk. kiri de la Gardiele 2. märts. 1699, ERKA, ERKkA, end. nr. B—171; de la Gardie Tallinna justiitsbürgermeister Joh. Dier. v. Corbmacherile 8. märts. 1699, ERKA, ERKkA, 1699. a. kants.; Hodja, Viimasest suurest näljaajast. Ajalooline kirjeldus jne., Tallinna Teataja 1911, nr. 199.

¹⁹⁾ Karckus'e sepa Samueli palve de la Gardiele, prod. 3. märts. 1697, ERKA, ERKkA, end. nr. B—169a; Gernet, op. cit., lk. 29; Transehe-Roseneck, lk. 74; Schwabe, lk. 233—234, 248.

sete elanikkudega läbikäimine sel ajal oli Eesti- ja Liivimaa talupoegadel väga tihe. Venemaale viidi eriti rohkesti talupoegade poolt vilja ikaldusaastaile järgnenud aegadel, nii et valitusvõimud olid sunnitud selle takistamiseks samme astuma, kuigi jälle tagajärjetult²⁰⁾. Mereranniku sadamakohtades, nagu Toolsel ja teisel Viru-, Harju- ja Läänemaa randadel toimetasid talupojad elavalt kaubavedu Soome. Nii kaebab Helsingi kodanikkond, et eesti kalurid, kes tulevad kalastama Uusimaa rannikule, müüvad seal tubakat, soola ja muid aineid. Ruhnu ja Kihnu elanikud viisid hülgenahku ja kalarasva Saaremaale ja mandrile, Saaremaalt talupojad kaljastel toimetasid vilja j. m. Riiga, Pärnu, Tallinna, Ojamaale. Kuressaare linn kaebab 1691. a., et talupoegadel Saaremaa rannikul on üle veerandsaja kõrvalsadama, kust nad põllusaadusi välja viivad²¹⁾. Ei põlanud rannikurahvas ka hukkunud laevadelt, mis tormiga kaldale aetud, kaupade võtmist ja müümist²²⁾. Metsa, plankude, tammepakkude müümist toimetasid talupojad suuremal määral Pärnus²³⁾ ja Narvas, küttepuid viidi suuremal arvul ka Tallinna.

Eelnevast võib küllalt hästi näha, mil viisil ja määral kõik elanikkonna kihid Eesti- ja Liivimaal tegelesid maakaubandusega ja ülesostuga. Kui Hupel oma aja kohta, XVIII sajandi lõpul tõendab, „dass fast nirgends so viel Kaufleute gefunden werden, als in den liefländischen Städten“²⁴⁾, siis võib sama öelda maal kaubitsejate kohta rootsi aja lõpul.

Ülesostu kohta rootsi aja lõpul on kaebusi iseäranis rohkesti Tartu kreisist. Täpsama ettekujutuse ülesostust siin annab 18. või

²⁰⁾ Soop Riias Dahlbergile Stokholmi 4. ja 5. nov. 1697, Gesellsch. f. Gesch. u. Altert. rmtkogu Riias [= GGA], LRKkA, 1697. a. registratuur II, lk. 396—399; kuningas Dahlbergile 8. det. 1697, RRA, Riksregistratur; Soop Dahlbergile 27. jaan. 1698, ERKA, LRKkA, II 15, lk. 33.

²¹⁾ De la Gardie Tallinna litsentsivalitsejale Jacob Erdmanile 5. okt. 1696, ERKA, ERKkA, 1696. a. kants., lk. 163b; de la Gardie Toolse tõlnerile 2. märts. 1698, ERKA, ERKkA, 1698. a. kants., lk. 57a; F. R., Tolsburg in Esthland, W. E. Stawenhageni p. väljaant. albumis. Album baltischer Ansichten, Mitau 1867. — P. Nordmann, Bidrag till Helsingfors stad historia, III; Helsingi 1906, nr. 42. — E. Blumfeldt, Ajalugu, koguteoses „Saaremaa“ I; Tartu 1933, lk. 308—309. Üldiselt selle kohta vt. O. Liiv, Iseloomustisi Tallinna — Soome vahelisele kaubandusele peamiselt XVII sajandi lõpul ja Eesti koloniidest Soomes, Ajalooline Ajakiri 1929, lk. 1—15 ja 61—75.

²²⁾ O. Liiv, Ühest suurprotsessist 17. sajandi lõpul, Ajal. Ajak. 1932, lk. 129—140. — 1699. a. randus uuesti üks laev Mahu juures, kus peale muu kauba oli mitu tuhat hollandi püssi. Umbes 3000 püssi püüti rannaelanikkude poolt ja müüdi maha. Ch. Kelch, Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707; Tartu 1875, lk. 66.

²³⁾ Dahlbergi plakaat metsade hävitamise ja lubata müügi vastu 5. veebr. 1697, Liefl. Landesordn., lk. 491—493; ka Dahlbergi kiri Pärnu raele 26. aprillil 1697, GGA, LRKkA, 1697. a. reg., lk. 251b—252a.

²⁴⁾ Hupel, Top. Nachr. II, lk. 356.

21. septembril 1696 Tartu Suure Gildi poolt raele esitatud aruanne ülesostjate kohta Tartumaal²⁵). Selles loendatakse ainult kõige tähtsamaid ülesostjaid. Põltsamaa lossipealik müüb läbi aasta rauda, soola, tubakat, muud poekaupa ja viina. Kuremaa mõisaomaniku maamarssal Ungerni kaubitsemine on tuntud üle maa. Laiuse lossis kaubeldakse kõiksugu kaubaga. Alatskivil toimetatakse suureviisiliselt ülesostu, siit viivad ka talupojad üle Peipsi Venemaale soola ja toiduaineid²⁶). Koikülas Frans von Dahlen müüb mõisas käsikaupa, ostab üles lina, kuna Koiküla ümbrus paremaid linakasvatamiskohti. 1696. a. augustis toimetanud Dahlen Riiga 40 koormat linnakseid ja toonud sealt 80 tündrit soola. Ta toob kaupa ka Narvast. Vastseliina kihelkonnas Vene piiril kõrtsides olid kujunenud väga tähtsad kaubapunktid, nii siis midagi nende taolist, milliseid 1921. a. Petserimaal rohkesti sigis. Tähtsamad ülesostu- ja kaubakohad on veel Elistvere mõis, Arumõis, Kastolatsi, Kongota, Uderna, Rannu loss, Räpina mõis, Kavastu, Tarrakvere, Ilmjärve kõrts, Visusti, Tõrvandi, kus viimases Tartu ülikooli professorid agarasti ülesostu teostasid j. p. t. Räpina kihelkonna talupojad Kubia Paap, Mellerste Jaan, Lokota Paap, Lokota Micko Jann, Lokota Andre Hans ja Tenszo Hanns, kõik väga jõukad talupojad, on üle Tartumaa kuulsad kaubitsejad. Nad ostavad üles teistelt talupoegadelt rukkeid, linu, humalaid, viina, mett j. m. ja viivad need ained lotjadel Narva, kust välismaa kaupu toovad.

Üldse nimetatakse selles aruandes 26 tähtsamat ülesostu keskust (mõisa, kõrtsi, talusid jne.) Tartumaal. Kuid Tartumaa asend piiri lähedal Venemaale meelitas ka rohkesti teisi ülesostjaid siia. On palju juhtumeid, kus ülesostjate kaubanduslikud tehingud mitmekordselt ületavad linnakaupmeeste sissetuleku ja läbikäigu. Talupojad saavutasid kaubitsemisel sagedasti enam tulu kui Tartu kaupmehed.

Iseäranis agarad ülesostu toimetama olid Tartumaal Tallinna ja Narva lihunikud, kes sadamalinnades loomade eest paremat hinda said ja seetõttu maksid maal ka kõrgemat hinda kui Tartu lihunikud. Tartu lihunike-ameti ja rae protesti peale teatasid Tallinna lihunikud, et neil juba vanasti õigus antud Eesti- ja Liivimaa sadamais ja maal loomi osta. Kui aga Narva ja Haapsalu kodanikud samaviisi talitasid Tallinna läheduses, ei ole Tallinna kodanikud ja raad sellega sugugi rahul, vaid mõjustavad näit. Haapsalu kodanike suhtes vastava keelu kindralkubernerilt²⁷).

²⁵) „Specification von denen Höffen Welche In diesen Dorptischen Destrict... grosze Vorkaufferey treiben...“ Koostatud osalt end. fiskaali Gotfriedt Nyhus'i poolt. TrtLA, C. b. 9, nr. 115.

²⁶) Alatskivi talupoegade ülesostu kohta vt. Dahlbergi korraldus mõisa-rentnikule 2. märts. 1697, GGA, LRKkA, 1697. a. reg., lk. 111a–b.

²⁷) Tartu lihunike-amet raele, prod. 29. aprill. 1696, TrtLA, C. b. 9, nr. 48; lihunikkude-amet raele 7. mail 1697, TrtLA. C. b. 10; lihunike-

Võitlus ülesostu vastu maal ei võinud anda tulemusi seepärast, et seadusandlus kaubanduslikul alal Eesti- ja Liivimaal rootsi aja lõpul ei vastanud enam aja tegelikele nõudeile ja oli pidurdatud mitmesuguste varasemate korralduste ning eesõigustega, mis veel maksvel olid. Kuigi ülesostu all kannatasid peamiselt linnakodanike huvid, kohati enam, teisel vähem, sai osa kodanikke sellest ülesostust samuti rohkesti tulusid. Aadlikud, rentnikud, talurahvas j. t. olid ülesostust ise elavalt huvitatud. Nii siis esineb nähtus, et kuigi näit. Eestimaa rüütelkond kirjades küll möönas ja toetas vajadust kaotada ülesost maal, jäid kõik selles suunas antud korraldused paberile²⁸⁾. Maal

amet raele 24. veebr. 1699, TrtLA, C. b. 12, nr. 36; Tartu rae kaebus ses asjas arutusel Liivim. kindr.-kubermanguvalitsuse koosolekuil 13. mail ja 20. juun. 1696, ERKA, LRKkA, I 21, lk. 64a ja 77b; Tallinna lihunikemeti kirja mustand raele 29. mail 1696, TLA, uuem osak., Kanuti Gildi arh., lihunike-ameti; de la Gardie Soopile 18. juun. 1696, ERKA, ERKkA, 1696. a. kots., lk. 132a—b; Tallinna rae otsus 17. dets. 1697, TLA, prot. 1697, lk. 1368—1369. — Fiskaal Joh. Chr. Droummer de la Gardiele 13. jaan. 1698 koos lisaga, ERKA, ERKkA, end. nr. B—170a; de la Gardie Haapsalu raele 19. jaan. 1698, ERKA, ERKkA, 1698. a. kots., lk. 17b—18a; de la Gardie resolutsioon Haapsalu kodanike palvele 17. märts. 1698, ERKA, ERKkA, 1698. a. kots., lk. 61; Tallinna rae kirja kots. de la Gardiele 21. märts. 1698, TLA, A. a. 167, lk. 210a—211b. Narva magistraadi kiri Tallinna raele 11. juul. 1696, Narva LA, Concepte von Schreiben des Magistrats an Diverse, nr. 41.

²⁸⁾ Jättes kõrvale arhiivides leiduvaid äärmiselt rohkeid kaebusi ülesostu kohta Riiaist, Tallinnast, Tartust, Pärnust, Narvast, Haapsalust, Kuresaarest, Viljandist, Rakverest ja mujalt maalt, nimetagem siin ainult tähtsamaid ja iseloomulisemaid korraldusi XVII sajandi lõpult ülesostu kaotamiseks: asehaldur Adolph Tungeli plaakaat ülesostu kaotamiseks 7. mail 1689, TLA uuem osak., Kanuti Gildi arh.; Adolph Tungeli plaakaat venelaste ja t. isikute poolt toimetatava ülesostu kohta maal 28. jaan. 1690, ERKA, ERKkA, Placata 1690—1699, nr. 2; de la Gardie plaakaat ülesostu kaotamiseks 8. juul. 1690, ERKA, ERKkA, Placata 1690—1699, nr. 8; venelaste kaubitsemisõiguse kohta Eestimaa ja Tallinnas 1695. a., RRA, kommerskolleegium kuningale 7. nov. 1695; de la Gardie plaakaat toornahkade ülesostu kohta 28. sept. 1696, ERKA, ERKkA, Placata 1690—1699, nr. 56; de la Gardie plaakaat loomade ülesostu kohta maal 30. sept. 1696, ERKA, ERKkA, Placata 1690—1699, nr. 57; de la Gardie plaakaat Soomest ja maalt toodavate loomadega hangedamise kohta 21. mail 1701, ERKA, EKA, Acta 1701, lk. 119a—120a. — Kreisifoogtide kohusest valvata keelatud maalaatade kohta, instruksioon kreisifoogtidele 29. okt. 1695, Liefli. Landesordn., lk. 73—74; Dahlbergi plaakaat ülesostu kaotamiseks maal 6. juul. 1697, Liefli. Landesordn., lk. 679—681 ja Buddenbrock II, 1, lk. 1481—1482; Dahlbergi plaakaat linaõidu kohta 6. okt. 1697, Buddenbrock II, 1, lk. 1484—1486; Dahlbergi korraldus võõrastele kaupmeestele ja venelastele maal kaubitsemise keelamiseks 6. juun. 1699, Liefli. Landesordn., lk. 681—683 ja Buddenbrock II, 1, lk. 1537—1538; Dahlbergi plaakaat vilja ülesostu keelamiseks maal 23. nov. 1699, ERKA, LRKkA, Placata 1696—1709, nr. 41. — Tallinna rae korraldus ülesostu suhtes sadamas ja linna ümbruskonnas 21. aug. 1688, TLA, B. S. 6; rae otsus venelaste poolt toimetatava ebasedusl. kaubitsemise kohta 1694, TLA uuem osak., Suure Gildi arh., D. v. Schotenil

mõisades ülesostu vähendamist ei aidanud ka asjaolu, et Eestimaa kindralkuberner 8. juulil 1690 annab käsu, et ülesostu ja keelatud kaubitsemise puhul järgneb kogu müüdava ja ostetava kauba konfiskeerimine; sellest saadud tulust pidi minema kolmandik ülesandjale, kolmandik kinnivõtjale ja konfiskatsiooni teostajale, kolmandik selle kihelkonna vaestele, kus ülesost aset leidis²⁹⁾. Liivimaal samuti oli maksev korraldus, et ülesostul äravõetud kauba väärtusest ühe kol-

diaarium 5. nov. 1694; kuninga korraldus de la Gardiele toornahkade ülesostu kaotamiseks Tallinna juures ja Eestimaal 7. sept. 1696, RRA, Riksregistratur 1696 ja TLA uuem osak., Kanuti Gildi arh., Gerber-Amt; rae otsus ülesostu kohta linna juures 6. okt. 1696, TLA, prot. 1696, lk. 1174—1176; rae otsus Tallinna lihunike-ameti õiguste üle maal loomade ülesostmiseks 17. dets. 1697, TLA, prot. 1697, lk. 1368—1369; kuninga korraldus toornahkade ülesostu ja väljaveo kohta 18. märts. 1698, TLA, uuem osak., Kanuti Gildi arh., Gerber-Amt; de la Gardie Tallinna justiitsbürgermeister J. C. v. Corbmacherile ülesostu vastu sihitud plakaadi täpsa täitmise kohta Tallinnas 30. juun. 1699, ERKA, ERKkA, 1699. a. kants., lk. 201a; de la Gardie korraldus keelata väliskaupmeestele Tallinnas väikesel viisil kaubatehinguid sooritada 20. sept. 1701, ERKA, ERKkA, Placata 1700—1704, nr. 23. — Kindr.-kub. J. J. Hastferi plakaat keelatud ülesostu kohta Tartus 1. okt. 1693, Lief. Landesordn., lk. 567—568 ja B u d d e n b r o c k II, 1, lk. 1145—1146, Hastferi resolutsioon asehaldurile ja kreisifoogtile kahjuliku maakaubanduse tõkestamiseks Tartu ümbruses 19. dets. 1695, G a d e b u s c h, III, 2, lk. 705—706; Tartumaal teostatava loomade ülesostu keelamiseks otsus kirjutada Eestimaa kindralkubernerile 13. mail 1696, ERKA, LRKkA, I 21, lk. 64a; de la Gardie Soopile Tallinna lihunike õiguse üle osta Tartumaal loomi üles 18. juun. 1696, ERKA, ERKkA, nr. 97, lk. 132a—b; Dahlberg asehaldur Strömfelldile, Tartu kreisifoogt Remaalile, Tartu maakohtule ja komendant Tiesenhausenile järelevalve teostamise üle üleostu kaotamiseks 21. sept. 1697, GGA, LRKkA, Reg. 1697, lk. 493a—b 499a—500a; selle üle vt. ka G a d e b u s c h, III, 2, lk. 767—770; rae otsus keelata sellide p. ülesost linnavärvate ees 3. dets. 1697, TrtLA, C 47, lk. 926—927; 1699. a. ülesostu vastu võitlemise kohta G a d e b u s c h, III, Anhang 1680—1710, lk. 46. — Liivim. kindr.-kub.-valitsuse otsus ülesostu tõkestamiseks Pärnus 18. sept. 1696, ERKA, LRKkA, I 21, lk. 128a, 130a; kindr.-kub.-valitsuse otsus keelata venelastele Pärnus mütside müütamine 23. okt. 1696, ERKA, LRKkA, I 21, lk. 202a. — Kuningas kammer- ja kommertskolleegiumile Narvas toimuva ebaseadusliku kaubanduse ja ülesostu suhtes 24. juul. 1696, RRA, Riksregistratur 1696; Narva rae otsus aadlike ja talupoegade poolt linna toimetatava kauba ülesostu ja seadusevastase kaubitsemise suhtes 1. juul. 1698, Narva LA, magistraadi prot. 1698. — De la Gardie Haapsalu raele selle linna kodanike poolt Läänemaal toimetatava loomade ülesostu keelamiseks 19. jaan. 1698, ERKA, ERKkA, 1698. a. kants., lk. 17b—18a; de la Gardie Haapsalu litsentsivalitseja Emund Davidsonile eelnimetatud asjas 19. jaan. 1698, ERKA, ERKkA, 1698. a. kants., lk. 18a—b; de la Gardie resolutsioon Haapsalu kodanike palvele loomade ülesostu suhtes 7. märts. 1698, ERKA, ERKkA, 1698. a. kants., lk. 61. — Saaremaa maapealikute korraldused ülesostu kohta 1689 ja 1690, Richter, II, 2, lk. 129—130; maapealik Orneklou korraldus ülesostu piiramiseks 1695. a., P. W. v. B u x h ö w d e n, Beiträge zur Geschichte der Provinz Oesell; Riia ja Leipzig 1838, lk. 88; Orneklou korraldus ülesostu kaotamiseks 8. dets. 1699, B u x h ö w d e n, op. cit., lk. 91.

²⁹⁾ ERKA, ERKkA, Placata 1690—1699, nr. 8.

mandiku pidi saama konfiskeerija, kaks kolmandikku kroonu, vaestemajad või kirikud maal³⁰⁾. Takistamatult toimus ülesost edasi ka linnade läheduses, kõrtsides, rannikul j. m.

Maakaubandus ja ülesost rootsi ajal Eestis oli siis tähtsaks teguriks eianikkonna kõikide kihtide majanduselus. Kuigi ei ole võimalust lähemalt kindlaks määrata ülesostu näol teostatavate kaubanduslike tehingute suurust, sest see kauplemine sündis, nagu nägime, pool seadusevastaselt, on kahtlemata selge, et tema kaudu avaldub Eesti- ja Liivimaa elanikkonna, eriti talupoegade aktiivne osavõtt selleaegsest kaubandusest, mis oma terves ulatuses oli Rootsi riigile üheks olulisemaks sissetuleku-allikaks. See kaubandus, vaatamata oma ajuti teravalt spekulatiivsele iseloomule, aitas palju kaasa maa majandusliku jõukuse tõusmisele. Omades ikalduse- ja kriisiaastail palju neid halbu kõrvalnähtusi, mis muudavad kaubanduse ebaausaks ja juhuslikuks hangeldamiseks olukordade kasustamisel suurima kasu saavutamise suunas, ta tavalises rahuajaks seisukorras võimaldas olulist lisateenistust maarahvale. Maakaubanduse ja ülesostu vaatlemine tõendab veel kord, et talurahvas oskas kohaneda tihti raskes majanduslikus olustikus ses mõttes, et ta oskas muretseda omale kaubandusliku tegevuse läbi paremaid äraelamis-võimalusi. Rahvas oli kogenud ja küps oma majanduselu juhtima ja ta oleks saavutanud sel alal veel palju rohkem, kui oleks valitsenud soodsamad õiguslikud ja poliitilised olusuhed.

O. Liiv.

Jakob Fougdti tegevus Narva bürgermeistrina (aa. 1644—1653).

Rootsi XVII sajandi kaubanduspoliitikas evivad võrdlemisi tähtsa koha riigivalitsuse püsivad üritused juhtida Vene ja Lääne-Euroopa vaheline kaubandus, mille ainsaks keskkohaks XVI ja XVII sajandi vahetusel oli saanud Arhangel'sk, Baltimaade linnadesse. Selliste kavade teostamisel anti alguses suurim tähtsus Tallinnale. Hiljemini aga, kui oli selgunud, et viimane ei suuda täita tema peale pandud lootusi, Rootsi valitsuse tähelepanu ikka enam ja enam hakkas suunduma kahele idapoolsemale kaubakohale — Narvale ja Nyenile. Viimase

³⁰⁾ Asehaldur M. v. Porteni memoriaal de la Gardiele 28. dets. 1695, p. 5, ERKA, ERKka, end. nr. B—116. — 21. sept. 1697 saadetud kolmes kirjas Tartu komendant ooberst Tiesenhausele, asehaldur Strömfeldtile ja Tartu kreisifoogt Remaalile nõuab Dahlberg; et esimene annaks kreisifoogtile ülesostu takistamiseks sõdureid, et asehaldur piiraks Tartumaal maa-kaubandust ja ülesostu ning keelaks mõisades poodide avamise, et kreisifoogt peaks maal kinni ülesostu ja maakaubanduse teel ostetud kaupu. 5. ja 10. okt. 1697 korraldustega keelab Tartu raad ülesostu. Vt. G a d e b u s c h, III, 2, lk. 767—770.

tekkimise põhjustaski toosama rootsi kaubanduspoliitika. Kuid sõdade ja tulekahju läbi peaaegu hävinenud ja majanduslikult allakäinud Narvati võib vaadelda kui rootsi ajal uuesti asutatud linna. XVII sajandi keskel need kaks linna said riigivalitsuse erilise tähelepanu osaliseks.

Rootsis eneses ja Soomes juba Gustav Vasa valitsemise ajaga algades riigivalitsus oli suuresti huvitatud linnadest. Anti välja peensus-teni ulatuvaid korraldusi linnade kaubanduse ja administratsiooni alal. See hooldamispoliitika võtab sihiteadlikuma ilme XVII sajandil. Ehkki linnadele antud privileegid kindlustasid neile täielise omavalitsuse ja sama põhimõtte oli fikseeritud ka rootsi linnaseaduses, riigivalitsus siiski sageli pidas tarvilikuks ühes või teises linnas parema korra loomiseks oma võimu maksuma panna. Varemini see sündis riigiametniku-foogti määramise teel raekolleegiumi. Hiljemini foogtid asendati keskvalitsuse poolt ametisse määratavate bürgermeistritega. See viimane moodus käis küll nii rootsi linnaseaduse kui uue 1634. a. valitsemisvormi vastu, kuid valitsus õigustas oma samme põhjendusega, et need on tehtud linnade ja riigi hüvangu huvides. Kuninglike bürgermeistrite ametisse määramine muutus reeglipärasemaks Kristiina eestkostevalitsuse ajal, eriti aga peale riigikantsler Axel Oxenstierna Saksamaalt tagasitulekut 1636. a.¹⁾, milline asjaolu kõvendas valitsuse positsioone seisuste vastu ja andis uut hoogu valitsuse tegevusele. Samal 1636. a. eestkostevalitsus pidas rea nõupidamisi linnade asjus, milledest osa võtma kutsuti linnadegi esindajad²⁾. Nende nõupidamiste peamiseks tagamõtteks oli edendada kaubandust ja linnade toitumist ja seeläbi võimaldada riigile saada suuremaid tolli- ja aktsiisitulusid Saksamaal sõjapidamise tarbeks³⁾. Nõupidamistel ilmnnes, et mõned linnad ise palusid seada neile ametisse kuninglik bürgermeister, või jälle soovisid saada valitsuselt toetust raeliikmetele palkade maksmiseks, milline asjaolu samuti pidi mõjuma kaasa riigivalitsusest teatavasse ärarippuvusse sattumiseks⁴⁾. Juba 1636. a. valitsus pani Kalmaris bürgermeistri ehk presidendi ametisse. 1637. a. Stokholmi linnale määrati justiitsbürgermeister. Samuti toimati Norrköpingis j. m. Mõnel juhul selline n. n. ülebürgermeistri amet hiljemini fikseeriti isegi linnadele antavates privileegides⁵⁾. Selline talitusviis põhimõtteliselt küll ei leidnud heakskiitmist kantsler Axel Oxenstiernalt. Ta soovitas tõsta bürgermeistrite autoriteeti, kuna bürgermeistriamet iseene- sest olevat juba küllalt auväärne amet.

Ka linna rae seesmises organisatsioonis Rootsis valitsus püüdis

¹⁾ Odhner, C. T., Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare; Stockholm 1865, lk. 184.

²⁾ Svenska riksrådets protokoll VI; Stockholm 1891. Handlingar rörande Sveriges historia, III serien. Nöupid. 18. II, 17. V, 17. VI, 19. VII jne.

³⁾ Odhner, lk. 68.

⁴⁾ Odhner, lk. 184.

⁵⁾ Odhner, lk. 184—185.

teostada uusi põhimõtteid. Üks neist muutis bürgermeistriametis vastukäivalt linnaseadusele alaliseks. Sama ilmet aegamööda hakkas omandama ka raekollegium. Teiseks uuenduseks oli rae ülesannete jaotamine selle liikmete vahel, et suurendada vastutavust ja muuta asjaajamist energilisemaks. Selleks asutati linnades n. n. kollegiumid. Neist ühe ülesandeks oli valvata õigusemõistmise, kohtuotsuste täitmise, privileegide, heakorra, kirikute, koolide, vaestehoolekande jne. järgi. Teise järelevalve alla pidi kuuluma kaubandus. Kolmanda kompetentsi kuulus käsitöö edendamine, samuti käsitöölisteraamatite põhikirjad — šraagid, töötaksid ja neil aladel tekkivate tülide lahendamine. Neljanda hoole alla usaldati linna tulud ja kulud, ehituste järelevalve, tänavate korrashoid, puhtuse eest hoolitsemine ja tuletõrje. Et iga kollegiumi koosseisu pidi kuuluma üks bürgermeister juhatajana ja 3—4 raeliiget kõrvalistnikena, siis ainult Stokholmis, kus oli ametis 4 bürgermeistrit ja 12—16 raeliiget, oli nii suur kollegiumide arv mõeldav. Stokholmis pandi kollegiaalprintsipi maksma 1636. a., hiljemini ka teistes suuremates linnades, nii Norrköpingis 1638. a., Turus ja Göteborgis 1639. a., Uppsalas 1643. a. jne. Kuna aga viimastes bürgermeistrite ja raeliikmete arv oli väiksem, kujundati kaubanduse ja käsitöö jaoks ühine kollegium⁶⁾.

Need valitsusvõimu vahelesegamised linnade omavalitsusse sündisid sihiga panna linnade etteotsa enam kaubanduslike kogemustega või jälle kohtu- ja administratiivalal suuremaid teadmisi omavaid isikuid, osalt ka, et suurendada rae ja bürgermeistriametis autoriteeti. Läänemere maade linnade kodanikkond küll peamiselt koosnes kaubanduse alal suurema vilumusega saksa rahvusest elanikest, kuid rootsi juhtivad isikud nendegi võimetest polnud kuigi heal arvamisel. Axel Oxenstierna näiteks leidis, et Tallinna kodanikel puuduvat küllaldane ettevõtlikkus ja samasuguse hinnangu andis Johan Skytte Narva ja Riia kohta. Et Rootsi valitsus juba Gustav Adolphi valitsemise ajast peale Venemaaga kaubanduse arendamisel andis eriti suure tähtsuse siinsetele linnadele, siis oli ka vajalik luua neis soodsad eeldused selleks. Uuenduste ja paranduste läbiviimiseks privileegidega mõjuvalt kaitstud Tallinna ja Riia suhtes puudusid valitsusel vabad käed. Hoopis kergemini teostatav aga paistis see olevat Narvas, milline linn, nagu seda korduvalt oma kirjades rõhutasid sinne bürgermeister ja raad, tegelikult oli asutatud rootsi ajal ning kus maksis rootsi seadus. Järelikult valitsuse uuenduste raskuspunkt kandus sinna, kus ei olnud oodata vastupanu — Narva ja Nyenisse⁷⁾. Mainitud kahe linna eelislitamiseks mõjus kaasa ka nende vene kaubanduseks soodsam asend.

⁶⁾ Odhner, lk. 186—187.

⁷⁾ Liljedahl, R., *Svensk förvaltning i Livland 1617—1634*; Uppsala 1933, lk. 475; Gustav Adolphi resol. Narvale 28. XI 1617, — *Corpus priv. Narv.* (I. 51), NLA (Narva Linnaarhiiv).

Narva kaubandusolude parandamiseks, algades juba Johan III-ndaga, oli antud välja rida üksikasjalisi korraldusi, milledest tähtsamaks osutub Gustav Adolphi resolutsioon 28. novembrist 1617. Kuid ükski neist ei sisaldanud linna valitsemisorganite ümberkorraldamise nõuet. 1617. a. resolutsioon vaid nõuab, et linna asjaajamise-keeleks olgu rootsi keel ja linnasekretäriks võib valida ainult sellist isikut, kes tunneb rootsi seadust ja keelt⁸⁾). Linnavalitsemise kord jäi püsima endise, juba keskajast pärit oleva korralduse juurde. Seejuures XVII sajandi esimesel poolel (kuni 1644. a.) oli ametis üks bürgermeister ja 3—4 raeliiget⁹⁾). Selline liikmete vähesus muuseas oli ka põhjuseks, miks „lossi omad“, s. t. Narva kubernerid, asehaldurid ja komandandid pidasid tarvilikuks määrata raekohtusse mitte ainult kaelakohtuliste süütegude, vastavalt Johan III õigustekirjale 22. VII 1585, vaid isegi tsiviilasjade arutamisel omalt poolt kõrvalistnikke¹⁰⁾).

Needki vähesed raeliikmed ei suutnud täiel määral oma ametiülesandeid täita, kuna nad ei saanud ülalpidamiseks mingit palka, nagu mainib 1634. a. Narva kuberner Mannersköld¹¹⁾). Paistab, et XVII sajandi alul linnaameteid võetigi rohkem sunni- ja auametina ja täideti ametiülesandeid mil aeg lubas. Sellest siis tuli, et korduvalt kaevati hooletuse üle linnaasjade ajamises ja kohtupidamises. Rahulolematust avaldasid mitte üksi kohalikud valitsusvõimu esindajad — asehaldurid, kubernerid ja kindralkubernerid, vaid see ilmnes ka rae-kolleegiumis eneses. Nii rae koosolekul 14. septembril 1612 näeme otsustatavat, et kuna mõned raeliikmeist tulevad koosolekule hilja või jäävad hoopis ilmutata, millest tekib palju korratust, tuleb selliseid hilinejaid ja puudujaid trahvida ühe rootsi taalriga¹²⁾). Kuid tõsiselt süüdistada raeliikmeid siin vaevalt saigi, sest linnaametitesse valitud isikud olid sunnitud teenima enesele ülalpidamist kauplemise või käsitööga ja seepärast ei jäänud neil küllaldaselt aega avalike ülesannete täitmiseks. Et XVII sajandi alul kodanikud olid vaesed, siis oli avalike ametite pidamine seda raskem. Nii näeme rea juhtusid, kus püüti vabaneda pealepandud kohustustest. Kuid see ei osutunud sugugi kergeks, sest vastavalt Gustav Adolphi resolutsioonile 3. IV 1613¹³⁾ kellelgi polnud õigust end linnaametitest kõrvale hoida. Ja kui

⁸⁾ Gustav Adolphi resol. 28. XI 1617. Corpus priv. Narv. (I. 51), NLA.

⁹⁾ Narva linna 1640. a. revisjoni ajal oli ametis 4 raeliiget, — Livonica (68), RRA (Rootsi Riigiarhiiv). Narva rae protokolles sageli esineb 3 raeliiget, NLA.

¹⁰⁾ Kristiina eestkosteval. resol. 19 VIII 1634, p. 20 ja 12. IX 1642, p. 4, — Corp. Priv. Narv. (I. 51), NLA.

¹¹⁾ Ohlander, C., Bidrag till kändedom om Ingermanlands historia och förvaltning. I. 1617—1645; Upsala 1898, lk. 86.

¹²⁾ N. rae prot. 1609—22 (I. 2), NLA.

¹³⁾ Corpus priv. Narv. (I. 51), NLA.

kedagi tema kategooriliste nõudmiste peale lõppeks vabastatigi ametist, sündis see juba ühenduses kõigi linnakodaniku-õiguste kaotamisega¹⁴).

Hooletuse kõrval ametikohustuste täitmisel valitsusvõimu esindajad leidsid, et valitud raeliikmeil sageli puudus kompetentsus kohtuja administratiivasjus ning küllaldane ettevõtlikkus ja algatusvõime. Esimene asjaolu veeretaskusi Gustav Adolphi ajal alanud kohalikkude reformide teostamisele, teine osutus takistuseks valitsuse suurejoonelisele kaubanduspoliitikale, milles just Narva pidi etendama tähtsat osa. Alguses sellest püüti saada üle, nagu ülal nägime, nõudega, et palgaline linnasekretär ehk sündikus omaks juriidilise hariduse ja riigikeele oskuse. Selle 1617. a. resolutsioonis ettekirjutatud rootsi keele oskuse nõude läbiviimine muuseas ei õnnestunudki valitsusel nii pea, vaid kuni Karl XI isikliku valitsemisajani Narva rae asjaajamise-keelena püsis saksa keel, ning sellele lisaks kantselei asjaajamise kord ja kassa valitsemine jättis palju soovida¹⁵). Väärnähetekõrvaldamiseks valitsus püüdis linnale omalt poolt määrata ametisse sekretäre. Nii näeme 1628. a. Rootsi riiginõukogu poolt Narva linnasekretäriks määratavat kedagi *Johannes Paissenius*¹⁶). Teistel juhtudel piirduti vaid rae tähelepanu juhtimisega 1617. a. resolutsioonile¹⁷).

Kuid linnasekretäri, ehkki ta võis olla õpetatud ja majanduseluski kogenud mees, puudus küllaldane autoriteet uue suuna andmiseks linnavalitsemises ja kaubanduspoliitikas vastavalt riigivalitsuse soovidele. Selleks oli vajalik saada uusi, riigivalitsuse ideedele andunud isikuid ka Narva bürgermeistri ja raeliikmete kohtadele. Sellise muudatuse tarvidust vististi kõige esmalt taipas uus Liivi- ja Ingerimaa kindralkuberner Johan Skytte, kui ta 1630. a. alul Narvas viibis ja siinsete olukordadega tutvunes¹⁸). Seepärast juba järgmisel aastal ta määras Narva bürgermeistriks Tartu õuekohtu assessori Lars Larssoni. Et viimasel oleks võimalik end Narvas äraelatada, tegi Skytte korralduse, et linna üldtuludest üks osa läheb linnale, teine

¹⁴) N. rae prot. 1609—22 ja 1632—36 (I. 2, 3), NLA. Nii palusid end raehärja kohustustest vabastada 1611. a. Curdt Rettequodt ja Heinrich Bergen, 1616. a. Johan Möller, 1619. a. Heinrich Sommer, 1635. a. Johan Fock j. t. Põhjusena toodi ette, et avalikud kohustused takistavat neil igapäevast leiba teenida ning võivat neid viia kerjusekepinii. Osa lahkus paremaid elatumisvõimalusi otsides üldse Narvast. Ametikohustustega ühel ajal neil tuli loobuda kodanikuõigustest.

¹⁵) Ö h l a n d e r, lk. 143—144 ja märkused. Mis puutub linna kassasse, siis alles 1644. a. peale hakati pidama korralikke tulude-kulude arveid.

¹⁶) Ingerimaa kuberner Nils Assersson Mannersköldi koopiaraamat 1626—1635 (I. 56), NLA.

¹⁷) Ing. kindralkuberner Erik Gyllenstierna Narva bgm. ja raele 12. IX 1643 (I. 70), NLA.

¹⁸) Skytte Gustav Adolfile 28. II 1630, — Livonica (64), RRA.

jaotatakse bürgermeisteri ja rae vahel nii, et raad saab kogu linna tuludest $\frac{1}{3}$ ja bürgermeister $\frac{1}{4}$ osa. Kui suureneb linna tulu, suurenevad vastavalt ka palgad. Uue bürgermeisteri peaülesandeks oli lõõtada selles suunas, et vene kaubandus kanduks rohkem Narva, ja et linna asuks elama rohkem tublisid kaupmehi ja käsitöölisi¹⁹⁾. Oma kirjas Narva bürgermeisterile ja raele Skytte manitseb hoolega valvata, et linnale antud head privileegid ja korraldused pääseksid maksvusele ning keegi ei eksiks nende vastu, sest kuninga soov olevat, et sõja läbi laostunud linnad saaksid uuesti üles ehitatud ja hea korraga (mit guter Policei) varusfatud. Kui linnaisad seda üksi oma autoriteedi ja võimuga ei suuda teostada, tulevat neil otsida abi lossi ülemustelt²⁰⁾.

Uus Narva bürgermeister ei olnud küll otse riigivalitsuse poolt raekolleegiumi määratud ametnik, kuid temagi ametisse seadmine sündis administratiivsel mõjustusel ja ta kandis teatavat vastutust kindralkubeneri kui keskvalitsuse esindaja ees. Tema tegevuse üle lähemaid andmeid hankida ei ole õnnestunud, kuid mõne aasta möödudes tema ametisse määramisest Narva kodanikkonna ja kuberner Mannersköldi vahel kodanike toitumisalade eraldamise pärast tekkinud tõsistest konfliktidest ilmneb, et Lars Larssonile ei olnud temale kindralkubeneri poolt antud ülesannete täitmine kaugeltki õnnestunud.

Konfliktid ise aga kinnitasid nii kohalikkude valitsusvõimu esindajate kui riigivalitsuse veendumust, et kogu Narva linna valitsemine tuleb ümber korraldada ja bürgermeisteri kohale määrata mõni valitsuse usaldusmees. Et aga linnakodanike seas sellist organiseerimisvõimelist ja kogenud isikut ei leidunud, pidi see loomulikult tulema väljaspoolt. Esimesena vististi tuli sellele mõttele kuberner Mannersköld. Oma kirjas eestkostevalitsusele 1640. a. mainib ta, et oleks hea, kui valitsus määraks Narva ühe ausa rootsi mehe bürgermeisteriks ja teise sekretäriks, sest kohapealseist isikutest ei leiduvat kedagi, kes oleks võimeline juhtima kaubandust ja looma linnas head korda²¹⁾. Sama sooviga kaks aastat hiljemini esineb alamasehaldur Alebek Axel Oxenstiernale. Kuna kohapeal kedagi ei leiduvat, kes valitsuse sihtide teostamise oma peale võtaks, tulevat Narva rae presidendiks (s. t. ülembürgermeisteriks) määrata tark ja õpetatud rootsi mees, sest praegune olukord olevat selline, et kui raele teha mõni ettepanek, siis sealt poolt esinetakse aina vastuväidetega, kuigi hea tahtmise juures need kõik oleksid teostatavad. Nad ei võtvat teadmisekski, et

¹⁹⁾ Skytte Narva kubernerile ja asehaldurile 26. IV 1631, — Narva arhiivaalid ERKA (Riigi Keskarhiiv Tartus).

²⁰⁾ Skytte N. bürgerm. ja raele 25. IV 1631, — Corpus priv. Narv. (I. 51), NLA.

²¹⁾ Mannersköld eestkostevalitsusele 13. VII 1640, — Ingrica (196), RRA.

Narva on rootsi linn ja nemad rootsi kodanikud, vaid tahtvat olla üheväärsed riialaste ja tallinnlastega ²²⁾.

Eestkostevalitsus aga ei olnud veel Narva rae ümberkorraldamise asjus seisukohta võtnud. 1642. a. septembris ühele Narva bürgermeistri ja rae kirjale vastates ta leiab vaid, et Narva rae koosseis on liiga väikene. Selles pidavat ametis olema vähemalt kaks bürgermeistrit ja kaheksa raeliiget. Kuid mainitud arvamine oli ühenduses linna kaebusega, et lossi ülemused määravad raekohtusse linna õiguste vastaselt kõrvalistnikke. Valitsuse resolutsioonis väideti, et selline rae kohtulikesse volitustesse segamine on põhjustatud rae liiga väikesest koosseisust ²³⁾. Kuid kohalikelt kõrgemalt valitsusametnikelt järgnesid uued meeldetuletused. Märtsis 1643 Ingerimaa kindralkuberner Erik Gyllenstierna soovitas määrata Narva bürgermeistritele ja raele abiks aruka rootsi mehe, kes oleks kogenud nii kaubanduse kui kohtu alal. See ei pidanud olema bürgermeister, vaid linnusekrahv (burgkrahv) ²⁴⁾. Augustis kuberner Mannersköld kirjutab eestkostevalitsusele, et Narva oleks hädasti vaja määrata nii rootsi bürgermeister kui sekretär, kes oskaks kodanikkonda juhtida seaduse ja õiguse järele, arendada kaubandust ja käsitööd ning kaitsta linna privileege. Praegu olevat bürgermeistri ametis elatanud mees — Diedrich Werneken, kes rohkem mõtlewat oma hauale kui linna heaolule. Linnasekretärideks tavaliselt kasustatavat välismaalasi (sakslasi), kelledest ei olevat mingit tuge valitsuse plaanidele. Selline olnud ka hiljuti surnud linnasekretär. Samal ajal Mannersköld viibis ka ise Stokholmis, mistõttu tal vististi oli võimalus sama asja ka suusõnaliselt ette kanda ²⁵⁾.

Nüüd lõppeks eestkostevalitsuski jõudis veendumusele, et Narva on tarvis määrata kohane juhtiv isik. Ühtlasi valitsusel oli ka sobiv isik käepärast, kes kõigiti vastas kuningliku bürgermeistri nõuetele; ja kohe peale läbirääkimisi Mannersköldiga Narva bürgermeistriks määrati Jacob Fougdt (Vogt, Voigt). Sellekohane volitus viimasele kirjutati välja 8. septembril. Fougdti senisest tegevusest on teada, et riigivalitsus kasustas teda varemini mitmesugusteks ülesanneteks Liivimaal ja mujal. 1642. a. soovis ta valitsuselt bürgermeistri kohta saada, kuid, et vakantset parajasti ei leidunud, määrati ta sama aasta 11. oktoobril Nyköpingi raehärraks bürgermeistri palgaga, reservatsiooniga, et kui kusagil bürgermeistri koht vabaneb, määratakse ta sinna esimeses järjekorras. Vajadus energilise bürgermeistri järele tekkis 1642. a. Nyenis, milline kauplemiskoht tol aastal oli saanud

²²⁾ Alebek riigikantslerile 19. IX 1642, — A. Oxenst. kirjav., RRA.

²³⁾ Eestkosteval. resol. 12. IX 1642, — Corpus priv. Narv. (I. 51), NLA.

²⁴⁾ Gyllenstierna eestkostevalitsusele 24. III 1643, — Ingrica (170), RRA.

²⁵⁾ Mannersköld eestkostevalitsusele 28. VIII 1643, — Ingrica (196), RRA.

linna õigused. Nii määratigi Jacob Fougdt 5. mail 1643 Nyenisse. Septembris aga valitsus muutis otsuse ja Fougdt saadeti Narva²⁶). Määramisest teatati ka kohe kindralkuberner Gyllenstiernale ja Narva raele. Uue bürgermeistri päralejõudmine siiski viibis kuni järgmise aasta suveni, kuigi kindralkuberner sel puhul korduvalt valitsusele meeldetuletusi tegi²⁷).

Bürgermeistrina Jacob Fougdt astus Narvas ametisse 15. juulil 1644. Vististi kohe selle järel suurendati raekolleegiumi. Bürgermeistrite arv tõsteti kahele ja raeliikmete oma seitsmele. Kui teine bürgermeister Diedrich (Dirich) Werneken 12. jaanuaril 1645 suri²⁸), suurendati raeliikmete arvu kahéksale ning bürgermeistriks jäi mõneks aastaks Fougdt üksi. Raeliikmeteks aa. 1645—1647 olid Cordt Pöppelman, Jacob v. Cölln, Georg Lesslie, Herman Herbers, Heinrich Behrns, Lorentz v. Numens, Peter Küster ja Christian Öding. 1644. a. peale märgib linna tulude-kulude arve esmakordselt ka bürgermeistri ja raeliikmete tasusid. Kuni 1647. a. lõpuni olid palgad järgmised: raeliikmed said igauks 200, bürgermeister Diedrich Werneken 400 (1644. a.) ja bürgermeister Jacob Fougdt 800 vasktaalrit aastas. Hiljemini nii koosseisud kui palgad muutusid. 1648. a. peale, seoses Jaanlinna (Ivangorodi) ühendamisega Narvaga, oli ametis 3 bürgermeistrit ja 11 raeliiget, kusjuures viimastest üks täitis kammereri, teine — kohtufoogti ja kolmas linnasekretäri kohuseid²⁹).

Juuli lõpul 1644 bürgermeister Fougdt asus Narva linnavaalitsemist ja õigusemõistmist ümber korraldama vastavalt temale valitsuse poolt antud juhtnõõridele. Kõige esmalt, 29. juulil, asutati alamkohus (nimet. ka foogtikohtuks), millele pidid alluma kõik vähemad süüteoasjad. Kohtufoogtiksi valiti Cordt Pöppelman.

31. juulil korraldati ümber Narva raad. Nimelt jaotati linnavalitsemise eriülesanded raeliikmete vahel, asutades 3 kolleegiumi. Esimene asutatud kolleegiumidest oli justiitskolleegium. See pidi hoolitsema õigusemõistmise ja korra eest linnas. Kolleegiumi liikmeteks valiti Jacob Fougdt, Cord Pöppelman ja Heinrich Behrns (Berens). Teise — kaubanduse- ja tööstuse- (ehk kommers-)kolleegiumi järelevalvele allusid kõik kodanike toitumisalad, peamiselt kaubandus ja käsitöö. Ta pidi püüdma edendada kaubandust ja aitama ametitel arendada käsitööd. Mainitud kollee-

²⁶) Svenska riksrådets protokoll IX; Stockholm 1902, lk. 419—420; X. Stockholm 1905, lk. lk. 171, 265 ning Axel Oxenstierna kirjavahetuse trükitud nimistu, Fougdti all.

²⁷) Gyllenstierna eestkostevalitsusele 16. II ja 30. III 1644; N. bgm. ja raad eestkostevalitsusele 15. X 1644, — Ingrica (170, 205), RRA.

²⁸) Wernekeni testament, — Narva end. Muinsusseltsi käsik. kogu (nr. 1), NLA.

²⁹) N. tulude-kulude arved 1646—57 ja 1638—52 (I. 121, 122), NLA.

giumi juhtideks said Diedrich Werneken, Herman Herbers ja Christian Öding. Kolmandat kolleegiumi nimetati ehituskolleegiumiks, kuid tegelikult see oli majandusosakond, millele allus linna kassa ja majanduslikud ettevõtted. Järelevalve kõrval linna tulude ja kulude üle kolleegium eriti pidi juhtima ehitustegevust. Kolleegiumi liikmeteks valiti Jacob v. Cölln, Lorentz v. Numens ja Peter Küster. Seega üheksaliikmelisest rae koosseisust sai parajasti igasse kolleegiumi taryiline arv liikmeid.

Uued kolleegiumid pidid nüüd kiires korras asuma omal alal korralduste ja määruste väljatöötamisele. Sama aasta 1. oktoobril justiitskolleegium esitabki raele kinnitamiseks kolm määrustikku — kõrtsipidamise, pruulimise ja pulmade kohta. Esimese raad pani maksma 13. novembril, teised kaks 16. detsembril. Linna kohtutele sellekohased juhtnöörid suudeti välja töötada alles 10 aastat hiljemini (1654. a.) ja lihunikele 1652. a.

Kaubanduse- ja tööstusekolleegium oli teiste hulgas tähtsamaid. Sellele langes osaks ülesanne elustada linna kaubandust ja käsitööd ning otstarbekohaste korraldustega viia linn õitsele. Kolleegium võttis oma töökavasse ka nii raske ülesande, nagu seda oli abinõude leidmine Baltimaade linnadest Arhangelski üle kandunud Lääne-Euroopa ja Venemaa vahelise kaubanduse tagasimeelitamiseks Narva. Võimalik, et kolleegiumi kaks nooremat liiget Herbers ja Öding olid võrdlemisi energilised töömehed, kuid Werneken oli juba liiga vana sellises tähtsas kolleegiumis juhtiva osa etendamiseks. Nagu eelpool nägime, ei olnud kohalikud valitsusametnikud tema teovõimest kuigi heal arvamisel, leides, et ta rohkem mõtleb hauale kui üldsuse heaolule.

Oma esimese istungi kommertskolleegium pidas 27. augustil. Sellele koosolekule järgnes rida teisigi, ning 16. septembril kolleegium esitas raele arutamiseks 15 seisukohta ja ettepanekut. 25. septembril neile lisaks esitati 7 mitmesugust ettepanekut ja lõppeks 28. skp. veel kolm. Need 25 ettepanekut sisaldavad ainult ühe enam-vähem korralikult väljatöötatud määrustiku kava, nimelt 11:e punktilise turufoogti-, õieti turu müügi-ostu määrustiku kava. Sedagi ei leitud võimalikuks välja kuulutada esitatud kujul, vaid pandi rae poolt põhjalikult ümber-töötatult maksma alles 16. augustil 1651. Teised sisaldasid ilma iga-suguse süstemaatilise järjestuseta rea ettepanekuid kindlama korra ja mõningate uuenduste maksmapanemiseks mitmesugustel kommerts-kolleegiumile alluvatel aladel. Need puudutasid toitumisalade reguleerimist varemini kindralkuberneri poolt maksma pandud määruste vaimus, võõraste kaubandust Narvas, Ivangorodi venelaste kauplemise piiramist, suur- ja väikekaubandust, praakeri ja turufoogti ametiseseadmist, tallinnlaste soolakaubandust, aktsiisimaksu ärakaotamist Narvast läbiveetavalt kaladelt, veinilt ja viinalt, kontrolli sisse-

seadmist selle kohta, et linnas alati oleks tagavaraks üheks aastaks toiduaineid jne.

Sellest kirjust ettepanekute kaosest raad pidi vastavad määrustikud välja töötama ja maksma panema. Veel sama aasta lõpuni raad suutiski välja kuulutada kaks määrustikku — 2. oktoobril kauplemise spetsialiseerimise ja kaubaliikide gruppeerimise ning 7. detsembril võõraste kaupmeeste kauplemise kohta Narvas. Neist uutest määrustikest viimane omab suure tähtsuse, sest välismaalaste kaubandus Narvas hakkas selle aja paiku tunduvalt elustuma, kuna teisest küljest kauplemise alal segastel aegadel oli sisse juurdunud mitmesuguseid väärnähteid. Peamiselt kaevati, et võõrad kiskuvat kõik narvalaste toitumise võimalused enda kätte. Kuid üldilmelt see 7. detsembri määrustik kahtlemata sai liiga kitsarinnaline kavatsetava suure kaubalinna tarvis, sest siin figureerisid pea kõik juba kesk-aegses kaubavahetuses tarvitusel olnud mõõdupuud ja arusaamised, näiteks tuntud põhilause „võõras ärgu kaubelgu võõraga“. Tallinnlased, kes samal ajal teotsesid õige energiliselt, et tulevase vene kaubanduse ainsaks laopaigaks teha Tallinn, olid ses suhtes vabameelsemad, kaotades 1644. a. paiku eelnimetatud kitsenduse³⁰⁾, lootes, et kui lubada Lääne-Euroopa kaupmeestel Tallinnas vahenditult kaubelda venelastega ja ümberpöörduvalt, aitaks see suuresti kaasa mõlemapoolsete kaupmeeste meelitamiseks Tallinna. Kuid kapitalikehvas Narvas oli see tol ajal vähe mõeldav ja pealegi narvalased ise arvasid, et just samas erakordseil ja sõjaaegadel Narvas sissejuurdunud kaubanduslikus vabaduses peitubki nende toitumise vähenemise peapõhjus³¹⁾.

Seega näeme, et kommertskollegiumi 1644. a. arutlused ühekülgselt puudutasid ainult abinõusid, kuidas kaitsta Narva kodanikke võõraste (ka ivangorodlaste) kaubandusliku ülivõimu vastu, mida viimastele andsid suurem ettevõtlikkus ja suuremad kapitalid. Seevastu ei leidu ainustki ettepanekut, kuidas Narvast põgenenud vene kaubandust jälle siia tagasi meelitada. See nähtavasti jäeti täiesti riigivalitsuse mureks. Samal ajal, kui viimaselt väga energiliselt nõuti kaubanduse alal maksvate fiskaalsete kitsenduste, nagu kõrgete tollinormide ja väiketolli (maatoll) ärakaotamist, pandi omalt poolt, toetudes linna asjade ümberkorraldamise põhimõttele, võõra kaupmehe suhtes maksma rida uusi kitsendusi.

(Järgneb.)

A. Soom.

³⁰⁾ Tallinna bgm. ja raad eestkostevalitsusele 4. I 1644, — Estica (45), RRA.

³¹⁾ Narva bgm. ja raad eestkostevalitsusele 19. V 1634, 1. VII 1641 j. m., — Ingrida (205), RRA.

Max Weberi sotsioloogia küsimusest.

1.

Pole päris alusega, kui pilkavalt öeldakse, et sotsioloogia on teadus, mis lakkamatult tegeleb oma eseme otsimisega. Ameerikas ja Prantsuses on sotsioloogia põhialused, meetodid ja ülesanded palju vähem vaieldavad kui saksa sotsioloogilises kirjanduses. Ameerikas on sotsioloogia teadusena leidnud üldist tunnustamist ja ta moodustab ühiskonna- ja kultuuriteaduste hulgas keskse teaduse, mille tulemusi võidakse pidada nii küpseiks, et nendega tutvumist peetakse tarvilikuks juba keskhariduse alal. Ka prantsuse üldises vaimukultuuris on laialiselt levinud inimmaailma vaatlemine sotsioloogiliselt vaatekohalt, *sub specie societatis*. Sakslased, kellel metoodiline filosoofiline mõtlemine ajaloo kestel verde imbunud, ei saa muidugi salata selle väärtust, mida me tunneme „*social review*“ ja „sotsiograafia“ nimetuse all. Kuid paljud neist ei taha sotsioloogiat kui teadust nende nimetuste all mõistetavaga piirata. Sellele lisandub veel asjaolu, et siin laialt levinud „marksistlik sotsioloogia“, mis omab poliitilise meelsuse kaudu ühendatud lugejaskonna ja pretendeerib täiel määral teaduslikkusele, kutsub paratamatult esile põhimõttelised vaidlused sotsioloogia kui teaduse põhialuste üle. Ajastul, mil ühiskonnas, majanduses ja vaimses elus toimuvad teatud murrangud, omandavad säärased vaidlused teaduste põhialuste üle erilise teravuse ja huvitavuse. Eriti võib seda öelda vaidluste puhul sotsioloogia põhialuste üle, mis kui teadus ühiskonna põhistruktuuridest peab selgitama ka oleviku ühiskonna põhistruktuuride ja jõudude saamist ja kujunemist. Nende vaidluste puhul, kui asja ligidalt vaadata, pole imesteldav, kui saksa viimase aja sotsioloogilises kirjanduses tagasi pöörduetakse ühele geniaalsemale ja ulatuslikumale teadlasele ja sotsioloogile — Max Weberile. Oieti ei tohiks küll kõnelda tagasipöördumisest, sest Max Weber näib olevat saksa teaduslikule südametunnistusele täiel määral „kaasaegne“. H. Freyeri tunnistusel on Max Weberi sotsioloogia suuremaid ja ühtlasemaid süsteeme, aga süsteeme, mis on sihitud „ühtlasi täiesti oleviku reaalsuse, tema ajalooliste eelduste ja tema arengutendentide tunnetusele, ühe sõnaga: konkreetsele sotsioloogiale“¹⁾.

2.

Oma vaimseilt võimeilt ja universaalajaloolise materjali valdamise suutelt on Max Weber (1864—1920)²⁾ paljusid omaaegseid

¹⁾ Hans Freyer, Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft; Leipzig — Berlin 1930, lk. 158.

²⁾ Vt. tema abikaasa Marianne Weberi poolt kirjutatud biograafia: Max Weber. Ein Lebensbild; Tübingen 1927. Max Weber oli pro-

ületav õpetlaskuju. Fr. Meinecke peab teda ainsaks fingimusteta geniaalseks õpetlaseks ja E. Troeltsch nimetab teda ajastu kõige metoodikindlamaks õpetlaseks. Juba pealiskaudsel sirvimisel võib näha, kuivõrd ulatuslik ja mitmekesine on ta looming: majandus- ja õigusteaduslikud uurimused — rooma agraarajaloo, saksa idaelbi maatööliste, börsi üle jne.; metodoloogilised uurimused (nüüd trükitud koos: „Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre“); sotsioloogilised uurimused: „Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie“, „Wirtschaft und Gesellschaft“ jne. Kuid vaatamata nende uurimisteede erinevusele võib siiski leida Max Weberi juures teatud ühtsat probleemi, mis kõiki neid uurimusi, eriti aga sotsioloogilisi, koos hoiab. Seda erinevaid teemasid ühendavat põhiküsimust, mis on pannud liikuma kogu teadusliku uurimistöö, on püütud näha väga isikulises, igat üksikut tänapäeval puudutavas küsimuses, nimelt kodanlik-kapitalistlikus maailmas elava inimese endamõistmises, kellele ühiskondlik (gesellschaftlicher) avalikkus ei suuda pakkuda mingeid üldmaksvaid ja siduvaid norme³). Säärane küsimuseseade, mis on iseloomustatud elu- ja olevikuligidusega, õngi just uuemas saksa sotsioloogilises kirjanduses suuresti mõjustanud vaidlusi sotsioloogia põhialuste ja meetodite üle⁴). Üksikasjalisema analüüsi abil oleks võimalik näidata, et Max Weberi sotsioloogia küsimuseseade mitmeti sarnaneb klassilise saksa sotsioloogia — Karl Marxi ja Lorenz von Steini — ürgelisele lähtekohale, millest nad tahavad ületada Hegeli õpetust kodanlisest ühiskonnast kui „tarviduste süsteemist“ (System der Bedürfnisse)⁵). Mille poolst Weberi küsimuseseade sarnaneb K. Marxi lähtekohale ja kus nad erinevad, sellele tuleme allpool tagasi.

fessoriks majandusteaduse õppetoolil Freiburgis 1894—1897 ja Heidelbergis 1897—1899. 1919. aastal kutsuti ta Münchenisse Brentano õppetoolile. Ta seisis lõpuni iseseisvate sotsioloogiliste õppetoolide asutamise vastu. Heidelbergist lahkumiskõnes on ta öelnud: „Das Meiste, was unter dem Namen Soziologie geht, ist Schwindel.“ Vt. Karl Jaspers, Max Weber; Oldenburg i. O. 1932, lk. 53.

³) Ei saa salata, et M. Weberi ülalesitatud põhiküsimuse sõnastus väga ligidalt meenutab saksa uemat eksistentsifilosoofiat. On ju üks tuntumaid eksistentsifilosoofe ja nimelt eelpoolmainitud Karl Jaspers korduvalt toonitanud seda äratust, mida ta saanud Max Weberilt. — Vt. eksistentsifilosoofia kohta käesoleva autori lühikest ülevaadet „Loomingus“ 1933.

⁴) Mainimisväärsed on eriti kaks teost: Siegfried Landshut, Kritik der Soziologie. Freiheit und Gleichheit als Ursprungsproblem der Soziologie; München — Leipzig 1929 ja eelpool mainitud Hans Freyer'i teos.

⁵) Vt. Hans Freyer, Einleitung in die Soziologie; Leipzig 1931 § 6: Die deutsche Soziologie, lk. 62 j.j., ja sama autori Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft, lk. 91 j.j. Muidugi tuleb siin Marxi ja Hegeli vahekorra juures arvestada ka 1911. a. ilmunud Joh. Plenge teost „Marx und Hegel“.

Ka Max Weberi sotsioloogilise uurimise keskseks teemaks on kapitalismi mõiste. Tema „mõistev sotsioloogia“ (verstehende Soziologie) on sihitud sellele, et mõista oleviku ühiskonda oluliselt kui kapitalistlikku. Kuigi ta ligineb oma küsimuseesades Marxile, siiski Marxi õpetus teda ei rahulda. Marxi ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse ümberlukkamise jättis ta teiste hoolde. Aga see, mida Max Weber ise anda tahab, pole mitte olematuks teha Marxi küsimuse radikaalsust. Ta lubab rakendada Marxi õpetust kui viljakat hüpoteesi (tema uurimused maailmareligioonide majanduseetikast olid loengutena Wiinis 1918 välja kuulutatud pealkirja all: „Positive Kritik der materialistischen Geschichtsauffassung“). Aga ta tahab just näidata, et Marxi poolt ainsaks tegelikkust kujundavaks teguriks peetud tootmisviisid ei oma seda erikaalu teiste tegelikkuse momentide hulgas, nagu Marx seda arvab. Kui Marx teostas seniste sotsiaalteooriate traditsiooniliste tugipunktide maksvuse destruktiooni, näidates, et õiguse, (kombluse, usu ja poliitilise võimu postulaadid on vaid teatavate huvide endatõlgendused ja õigustused, siis relatiivistab Max Weber veel ka Marxi poolt ainsaks tunnustatud sotsiaalteooria tugipunkti: tootmisviisid.

Sellest radikaalsest ühiskondlikus avalikkuses esinevate väärtuste ja normide üldmaksvuse destruktioonist on ka mõistetav Max Weberi loogilis-metoodilistes töodes esinevad korduvad püüded täielikult eraldada kogemusteadmist väärtustavast otsustusest ja tõestada sotsiaalteaduste „väärtusvabadust“ (Wertfreiheit)⁶⁾.

Max Weber arvab, et on täitsa võimatu kogemusteaduse põhjal tõestada mingit väärtust või eesmärki või imperatiivi üldmaksvalt siduvaks. Kogemusteadus võib küll eeldatud eesmärgi puhul näidata abinõusid, mis selle saavutamist soodustavad või takistavad, kuid oleks täitsa absurdne tahta tuletada temast eesmärkide või imperatiivide siduvust.

Max Weberi kohta on sagedasti öeldud, et ta on maailma lahti nõidunud. Max Weber tarvitab ka ise sõnu: Die Entzauberung der Welt⁷⁾. Teda võiks selles toimingus kahtlemata asetada Marxi ja Nietzsche kõrvale. Ta ettekanne „teadus kui kutse“, milles ta populaarselt väljendas oma teaduslikku hoiakut, tuleb pidada terve 19. sajandi väärtusrelativistliku ajastu „vapustavaks dokumendiks“ („erschütterndes Dokument“ — M. Scheler). Maailmasõjale järgnevatele fantastiliste võimaluste aastatele on Max Weberi mai-

⁶⁾ Vt. eriti tema artikleid: Die „Objektivität“ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis, 1904; Der Sinn der „Wertfreiheit“ der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften, 1917—1918 ja Wissenschaft als Beruf 1919. Kõik need artiklid on ära trükitud koguteoses „Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre“, 1922 (= WL). Esimest artiklit tsiteerin lühidalt: Die „Objektivität“...

⁷⁾ Wissenschaft als Beruf, lk. 554.

nitud ettekanne suureks pettumuseks. Sest lootused leida oma ähmasele ja kujunematule tahtele sotsiaalteadustest kindlaid kriteeriume ja juhiseid, osutuvad tema silmis põhjendamatuiks. Ja ta näib tõesti ka teaduse ja teadlase suhtes tõestada püüdvat seda ahastama panevat saatuslikku momenti, mis iseloomustab kogu oleviku ühiskonnale, nimelt seda, et iga kutsetöö on mehaaniline osafunktsioon ja ka teadlane muutub ainult tehniliseks spetsialistiks.

Kuid ometi ei ole Max Weberi sotsiaalteaduste „objektiivsuse“ ja „väärtusvabaduse“ nõue nende negatiivsete momentidega küllaldaselt iseloomustatud. Kui see nii oleks, siis poleks sugugi mõisteta-
v, kuidas H. Freyer, olles tublisti mõjustatud Max Weberist, võib väita: „Nur wer gesellschaftlich etwas will, sieht soziologisch etwas“⁸⁾. Hans Freyer⁹⁾ juhib õigustatult tähelepanu sellele, et need, kes Max Weberile tema avaldiste puhul kirjutises „teadus kui kutse“ teevad etteheiteid, nagu võõrutaks ta teaduse elust, ja need, kes näiliselt nõuavad „clavat“ teadust, ei näe, kuivõrd täidetud on Max Weberi teadus tegelikkuse- ja olevikuteadvusest ja vastutustundest elu vastu. Teaduslikkuse eetos, mida ta oma loogilis-metoodilistes kirjutistes väljendab, on täieliselt pedagoogiline. Teadlane, mida ta kirjeldab, pole mitte „elust“ isoleeritud, endaga rahuldatud vaimuaristokraatne teadlane, vaid vastutustundeline teadlane. Tema püüdu sotsiaalteaduste „objektiivsuse“ ja „väärtusvabaduse“ järele ei tohi mitte nii mõista, nagu oleks ta esitanud nõude hoiduda oleviku ühiskondliku olukorra „hindamisest“. Sest siis oleks Max Weber vastuolus mitte ainult tema enda isikliku hoiakuga oma kaasaegsusse, eriti tema sagedasti kirkliku suhtumisega kaasaegsuse poliitilistesse küsimustesse —, vaid ka oma uuri- ja õpetajategevusega — ja oma ettekande „teadusest kui kutsest“ lõpetab ta teaduse ülesande suhtes ainult näiliselt sisutu üleskutsega „töö juurde asuda“ (an die Arbeit zu gehen) ja „päeva nõudlust“ rahuldada („Forderung des Tages“ gerecht zu werden)¹⁰⁾. Ergas meel oleviku nähete suhtes, ka nende hinnangute mitmekesisuste suhtes ja ka isikliku hinnangu elevus feritavad just nende nähete ja nende võimalikkude hinnangute tunnetamist ja nad on tunnetuse vajalikud eeldused: „Gesinnungslosigkeit und wissenschaftliche „Objektivität“ haben keinerlei Verwandtschaft¹¹⁾.“ Mitte ideaalide ja ideede kaitsemise vastu ei võitle M. Weber, vaid selle vastu, et teaduslik nähete selgitamine ja väärtustavad arutlused segi paisatakse. Ta nõuab, et teadlane peab täieliku selgusega oma küsimuseseaded ja mõisted läbi nägema, ja et ta

⁸⁾ Hans Freyer, op. cit., lk. 305.

⁹⁾ Hans Freyer, op. cit., lk. 209.

¹⁰⁾ Wissenschaft als Beruf, WL, lk. 555.

¹¹⁾ Die „Objektivität“... lk. 157.

igasuguse eetilise või maailmavaatelise seisundi teeks motivatsiooni-analüüsi teemaks, ja et ta oma subjektiivsetest eeldustest teadlikuks saaks. Marksismile kui teaduslikule „sotsialismile“ heidab ta just seda ette, et see omi põhilisi eeldusi esitab objektiivsuse mantli alla ja liialt palju usub teaduslikkusesse¹²⁾).

Max Weberi arutlused sotsiaalteaduste „väärtusvabadusest“ ja „objektiivsusest“ on ainult selle küsimustekompleksi ülekandmine teadusele, et ühiskondlikust avalikkusest on kaduma läinud üldsiduvad normid ja väärtused. Teadus võib näidata, milliseid vahendeid me peame tarvitama, et saavutada teatud eesmärki, ja ta võib meid meie toimingutest aru andma õpetada, aga seda, mida me tegema peame, ei suuda ta öelda. See Max Weberi seisukoht meenutab Nietzsche ja historismi väärtusrelativismi. Max Weber ei väida, et ülimaidsiduvaid väärtusi pole olemas. Ainult, et nende üle me ei saa ratsionaalse teaduse seisukohalt otsustada; see on meie aja saatus, et ühes ratsionaliseeringuga ja intellektualiseeringuga kõige subliimsemad väärtused on „avalikkusest“ kaduma läinud¹³⁾ — iga üksiku hinge pühamasse paika.

3.

Kuid siin kerkib küsimus, milline on see vaatekoht, millelt toimub nende faktide valik ja määramine, mis osutuvad teaduslikule tunnetusele tähtsateks? Mis määrab õieti meie küsimuste suuna ja probleemide kujunemise? Me ei leia Max Weberi juurest neile küsimustele muud vastust, kui selle, et tunnetuse ese kujuneb selle järele, mis inimesele, ja siinkohal teadlasele, tema oleviku situatsiooni teadvusest üldse küsitavaks saab. Ja siin ei saa jääda tähelepanematuks, et teadlase enda subjektiivsus varjamatult suurt osa mängib. Enne kui jälgida, mis Max Weberi sotsioloogia keskseks küsimuseks kujuneb, peame lühidalt peatuma tema teadusõpetusel, eriti sotsiaalseaduste ülesandel ja mõistete moodustamise juures.

Max Weberile on sotsiaalteadus oluliselt tegelikkuse teadus (Wirklichkeitswissenschaft). Tema sihiks on mõista meid ümbritseva elu tegelikkust selle omapärane, ta tahab mõista selle tegelikkuse üksikuid nähteid nende seoses ja nende kultuurilises tähenduses, ühelt poolt, nii nagu nad on tänapäevases kujundis ja teiselt poolt, põhjusi, miks nende seos ja kultuuriline tähendus nii-, aga mitte teissuguseks pole kujunenud¹⁴⁾). Sotsiaalteadusliku huvi lähtekohaks on sotsiaalse kultuurielu omapärane reaalne, individuaalne seos,

¹²⁾ Vt. Karl Löwith, Max Weber und Karl Marx ajakirjas. „Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik“, hrsg. v. Emil Lederer, 1932, 67. Bd. H. I, 2, lk. 66.

¹³⁾ Wissenschaft als Beruf, WL, lk. 554.

¹⁴⁾ Die „Objektivität“... WL, lk. 170 j. j.

kuigi selle seose põimendus on universaalne. Elunämete tähendust individuaalses seoses ei saa me tuletada iialgi üldiste seadusmõistete süsteemist, kuivõrd täiuslik see olekski, vaid ikka ainult teistest konkreetsetest, samuti individuaalsetest sotsiaalsetest kultuurilistest olukordadest. Küsimus kausaalsuse järele nähete individuaalsuse puhul ei ole seega sihitud mitte seadustele, vaid konkreetseile kausaalseile seoste, milliste tulemuseks võiksime pidada teatavat nähete individuaalsust¹⁵⁾. Max Weber arvab tsiteeritavas kirjutises, et oletadeski, et meil õnnestuks, olgu psühholoogia vahendusel või mõnel muul teel, kõiki inimühiskonna nähete põhjuslikke seoseid analüüsida kuni viimsete teguriteni ja neid haarata üldiste mõistete ja seaduste tohutus kasuistikas, omegi poleks sellega midagi saavutatud ajalooliselt antud kultuurilma tunnetamise huvides¹⁶⁾. Ajaloolist seoste järgnevust ei saa tuletada mingist kõrgeimast printsüübist. Sotsiaalteadused pole seega sihitud mitte sünduse üldiste reeglite otsimisele. Ta pole sihitud ka sellele, et üksikuid nähteid ikka üldisematele ülemmõistetele alistada. Vastavalt enda huvile, mis seisab individuaalsete seoste mõistmises, peab sotsiaalteadus looma teadusliku menetluse ja mõistete moodustamise viisi. Kuigi sotsiaalteadus on sihitud individuaalsete seoste tunnetusele, omegi pole sellega öeldud, et ülduse, reeglipärasuste tunnetamine, abstraktsete mõistete moodustamine poleks õigustatud¹⁷⁾.

Milline on siis nende mõistete struktuur ja loogiline funktsioon, milledega töötab sotsiaalteadus? Max Weber leiab sotsiaalteadust iseloomustava menetluse ja mõistete moodustamise selles, mida ta nimetab „ideaaltüübiks“¹⁸⁾. Ta leiab seda isepärast „ideaaltüübilist“ mõistete moodustamist niihästi teoreetilises majandusteaduses¹⁹⁾, ajalooteaduses kui ka sotsioloogias. Nii loob abstraktne majandusteooria teatava „ideaalpildi nähetest kaupade turul vahetusmajandusliku ühiskonna organisatsiooni, vaba konkurentsi ja kindlalt ratsionaalse toimingu juures“²⁰⁾. Max Weber ütleb, et siin on meil tegemist ühe näitega neist sünteesidest, mida tavaliselt nimetatakse ajalooliste nähete „ideedeks“²¹⁾. Ideaaltüübiliste mõistete hulka kuuluvad ka säärased mõisted, nagu „keskaja linnamajandus“, „indi-

15) Die „Objektivität“... WL, lk. 178.

16) Die „Objektivität“... WL, lk. 174.

17) Die „Objektivität“... WL, lk. 178 j.j.

18) Vt. ideaaltüübi kohta eriti: A. von Schelting, Die logische Theorie der historischen Kulturwissenschaft von Max Weber und im besonderen sein Begriff des Idealtypus ajakirjas „Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik“, Bd. 49, 1922, samuti B. Pfister, Die Entwicklung zum Idealtypus; Tübingen 1928.

19) Selle vastu vaata Ludwig Mises, Soziologie u. Geschichte, ajakirjas „Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik“, Bd. 61.

20) Die „Objektivität“... WL, lk. 190.

21) Die „Objektivität“... lk. 190.

vidualism“, „merkantilism“²²⁾), aga ka kõik ristiuse „olemuse“ kujutused on „ideaaltüübid“²³⁾). Me loome ideaaltüübilisi mõisteid sel teel, et teatavast seoste kogumist eraldame ühe või mitu seost ja nende põhjal konstrueerime ühtlase mõttelise kujundi või pildi. Säärast loogiliselt puhast mõttelist kujundit pole muidugi ajaloolises tegelikkuses võimalik kohata. Ja Max Weber hoiatab meid väärarvamuse eest, nagu oleksime leidnud säärastes teoreetilistes mõttepiltides ajaloolise tegelikkuse õige sisu või olemuse²⁴⁾. Kuid nende ühtlaste mõttepiltide (Gedankenbild) ratsionaalsel skeemil me võime määrata just selle järele, kuivõrd ajalooline tegelikkus sellest ratsionaalsest skeemist erineb, kõrvale kaldub, ajalooliste nähete omapärane. Ideaaltüübid on tunnetustehnilised vahendid, nad on konstrueeritud selleks, et tegelikkust nendega võrrelda ja mõõta. Selles mõttes on neil suur heuristiline väärtus. Nad on sotsiaalteaduste täpsalt määrateldud väljendusvahendid ja nad teenivad ka klassifikatsiooni ja süstemaatika ülesandeid²⁵⁾. Kuna tegelikkus ise evib väga labiilsed kontuurid, siis täidavad ideaaltüübilised mõisted oma ülesandeid hästi just seega, et nad on teravalt arendatud. Nad ei ole mitte üldised sugumõisted (Gattungsbegriffe), millele alistatakse üksiknähteid, vaid mõttelisel võimalikkusel konstrueeritud, teatavas mõttes ratsionaalsed kujundid. Nende ideaaltüüpide kui tunnetusvahendite loomine on sellest tingitud, et meil on võimata vahetult mõista ajaloolist tegelikkust, mis on oluliselt irratsionaalne. Sest elu, tegelikkus esineb lõpmata teineteise järel või kõrval toimuvate sündmuste mitmekesisusena²⁶⁾. Et selles mitmekesisuses orienteeruda, vajame mõnda vaatekohta või printsiipi, mille alusel me teeme ühe lõpliku osa sellest mitmekesisusest oma uurimisobjektiks. See vaatekoht või printsiip on alati ikka „üh külge“. Max Weber arvab, et ajalooline aine ise ei oma mingit struktuuri, alles uurija liigendab ja aktsentueerib seda lõpmatu tegelikkuse mitmekesisust ja seepärast olevat uurija küsimusescade täiesti subjektiivselt tingitud. Siin on siis ainuke, aga väga otsustav koht, kus uurija subjektiivsus esile kerkib.

Max Weberi väide, et tegelikkus on lõpmatu mitmekesisus ega oma struktuuri, sisaldab endas tegelikkuse „teoreetilise“ määratluse. See määratlus aga ei vasta asjaolude fenomenoloogilise analüüsi tulemusile. On juhitud tähelepanu sellele, et tegelikkus, niipea, kui teda meelestatakse, on juba antud teatud tähendusseostes,

²²⁾ Die „Objektivität“... lk. 193.

²³⁾ Die „Objektivität“... lk. 198.

²⁴⁾ Die „Objektivität“... lk. 195.

²⁵⁾ Vt. ligemalt Hans Oppenheimer, Die Logik der soziologischen Begriffsbildung mit besonderer Berücksichtigung von Max Weber; Tübingen 1925.

²⁶⁾ Die „Objektivität“... WL, lk. 171.

s. t. tegelikkus on struktureeritud. Ja S. Landshut koguni väidab, et ideaaltüübiliste mõistete kasuistika Max Weberi teaduse teoorias ja praktikas ei ole adekvaatne tema enda poolt toonitatud tegelikkuse tunnetamise ülesandele ²⁷⁾.

Ideaaltüübiliste mõistete moodustamine on Max Weberi teaduse teooria ja praktika lahutamatu ja oluline osa. Ta saavutab sellega sotsiaalteaduste, üldse vaimuteaduste, ihaldatud ratsionaalsuse maksimumi. Ideaaltüübilised mõisted, mis on moodustatud isolatsiooni ja abstraktsiooni teel, on Max Weberi universaalajaloolises uurimistöös kindlasti heaks tööriistaks. Ideaaltüübilised mõisted põhinevad ühelt poolt teadmiste konkreetsetest ajaloolistest situatsioonidest ja teiselt poolt meie nomoloogilisele tundmisele, s. t. teadmisele kausaalsetest seostest, mis on kokku võetud mitte eksaktsetes loodusteaduslikes „seadustes“ kitsamas mõttes, vaid teatud reeglites — „objektiivse võimalikkuse“ kategoorial. Ja näib, et Max Weber seega leiab mingi sünteesi H. Rickerti individualiseeriva ja generaliseeriva mõistete moodustamise vahel. Ta võitleb ka intuitsionistlikkude mõistmisteooriate vastu ja arvab, et seda, mida öeldakse mõistnud olevat, peaks olema võimalik tema objektiivses maksvuses ka tõestada.

Eriti tulvil on ideaaltüübilisi mõisteid tema sotsioloogilised uurimused. Tema teos „Wirtschaft und Gesellschaft“ üllatab igaühte nende rohkuse ja mitmekesisuse poolest. Max Weberi esialgsed arutlused ²⁸⁾ ideaaltüüpide kohta olid võib-olla peamiselt sihitud ajalooteaduses tarvitavate ideaaltüüpide selgitamisele. Sellistena on nad ikkagi veel võrdlemisi keerulised, ajaloolise vaatlusega täidetud liitkujundid. Üleminekul sotsioloogiale aga viib Max Weber ajaloolise tegelikkuse liitnähte eraldamise üksikutesse relatiivselt elementaarsetesse osadesse ja iga üksiku osa toime isoleerimise radikaalselt lõpuni ²⁹⁾. Sotsioloogia moodustab „tüübimõisteid ja sünduse üldiseid reegleid“ ³⁰⁾. Ta moodustab „puhtaid“ tüübimõisteid, mis võib-olla sama vähe „esinevad reaalsuses, kui füüsikaline reaktsioon, mis on arvatud absoluutselt tühja ruumi eeldusel“ ³¹⁾.

Ei saa salata, et puhaste (ideaal-)tüübiliste mõistete moodustamine võib viia, kui nende abil tahetakse näidata ühe probleemistiku piirides kõiki tüübilisi võimalusi, sotsioloogilisele süsteemile. Kuid siis osutuks Max Weberi sotsioloogia üheks tüübiliseks sotsioloogia

²⁷⁾ Vt. S. Landshut, op. cit., lk. 43.

²⁸⁾ Tema artiklis Die „Objektivität“...

²⁹⁾ Vrd. üleminekut ajalooteaduslikkudelt ideaaltüüpidelt sotsioloogilistele, eriti Andreas Walther, Max Weber als Soziologe ajakirjas „Jahrbuch für Soziologie“, Bd. 2, hrsg. v. G. Salomon, lk. 10 j. j.

³⁰⁾ „Wirtschaft und Gesellschaft“; Tübingen 1922, lk. 9.

³¹⁾ Ibid., lk. 10.

kui formaalse suhete ja kujundite õpetuse (G. Simmel, L. v. Wiese) esindajaks ³²⁾.

H. Freyer, kes, nagu juba mainitud, peab Max Weberi sotsioloogia konkreetseks sotsioloogiaks, juhib tähelepanu sellele, et mitmete teiste süsteemimoodustavate printsiipide kõrval omab viimase erilise ofsustava tähtsuse see printsiip, mis põhineb küsimusele: milline on meie moodsa euroopalise ühiskonna omapärane kujunemisiivi, milliste individuaalsete olukordade lülituste teel on ta võimaldatud ³³⁾? Freyer osutab näiteks asjaolule, et Max Weberi valitsemisvormide tüpoloogia lähtub teadlikult moodsalt valitsemisvormilt, et siis seda teistega kontrasteerida. Ka tema linna-sotsioloogia on ilmselt nii järjestatud, et paremini mõista moodsat linna. Kogu sotsioloogilise materjali rohkus ja piinliku täpsusega püstitatud tüpoloogiad teenivad ühte ja sama eesmärki — mõista meie individuaalset ajaloolist situatsiooni.

4.

Max Weber seab, nagu eelpool nägime, sotsiaalteaduste ülesandeks meid ümbritseva tegelikkuse tunnetamise. Nagu Marx, nii ka Weber annab oma töödes kriitilise analüüsi oleviku kodanlise ühiskonna inimese situatsioonist, kusjuures tal on juhiseks kapitalistlik majandus. Sest ka Max Weberile on „kapitalism“ „meie moodsa elu saatusrikkaim võim“ ³⁴⁾. Marx analüüsib kapitalismi ajastut inimese „endastvõõrdumise“ („Selbstentfremdung des Menschen“) vaatepunktilt, Max Weber aga ratsionaliseerimise vaatepunktilt ³⁵⁾. Weber näeb „ratsionaalsuses“ meie tegelikust iseloomustavat problemaatikat. Oma religiooni-sotsioloogiliste uurimuste „eelmärkuses“ annab ta lühikese ülevaate sellest Öhtumaad iseloomustavast „ratsionaliseeringust“. „Ratsionaalne“ osutub siin kõike õhtumaalist eristavaks tunnuseks. Ratsionaalsus valitseb kunsti ³⁶⁾ ja teadust, aga ka õiguslikku, riiklikku, ühiskondlikku ja majanduslikku elu. Mõõduandev ei ole see, et siin on olemas teadus, vaid asjaolu, et geomeetrias võime kõnelda „ratsionaalselt“ tõestusest ja loodusteaduses „ratsionaalselt“ eksperimendist ³⁷⁾. Ratsionaalselt korrastatud ja seadeldud „riiki“ tunneb ainult Öhtumaa ³⁸⁾. Tulu-

³²⁾ Vt. Hans Freyer, op. cit., lk. 147, 153.

³³⁾ Vt. Hans Freyer, op. cit., lk. 156.

³⁴⁾ „Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie“; Tübingen 1920 (=Relsoz.) I, lk. 4.

³⁵⁾ Vt. Karl Löwithi eelpool mainitud teos, lk. 62.

³⁶⁾ Vt. Die rationalen und soziologischen Grundlagen der Musik teoses „Wirtschaft und Gesellschaft“ II, lk. 818 j. j.

³⁷⁾ Relsoz. lk. 1.

³⁸⁾ „Den „Staat“ überhaupt im Sinn einer politischen Anstalt, mit rational gesetztem Recht und einer an rationalen, gesetzten Regeln:

arvutamist, kalkulatsiooni kindlustab seadustesüsteem, mis korraldab käitumise tulemusi üldistest vahekordadest kuni pisiasjadeni. Sama seadustesüsteem tagab töölisorganisatsiooni, mis omakorda on tööstuskäitiste täpsa kalkulatsiooni eelduseks. Väljaspool Öhtumaad pole mingit ratsionaalset töölisorganisatsiooni, aga seetõttu ei tunta väljaspool Öhtumaad ka mingit ratsionaalset sotsialismi³⁹⁾.

Max Weberi kapitalismi analüüs, lähtudes ratsionaalsuse problemaatikast, erineb Marxi „ökonomilisest“ analüüsist seega, et ta kapitalismi ei võta kui mingit iseseisvaks saanud ühiskondlikkude „produktsoonivahekordade“ võimu, millest kõik muu on ideoloogiliselt mõistetav. Kapitalism võis saada meie moodsa elu kõige saatuslikumaks võimuks ainult seetõttu, et ta arenes Öhtumaa ratsionaalse eluhoiaku teedel. Ja kuna Max Weber ratsionaalsusega iseloomustab mitte mingit üksikut kultuurielu ala, vaid kogu Öhtumaa elulist hoiakut ja käitumist, Öhtumaa omapärast sisemist arengusuunda, siis on arusaadav, et see ratsionaalsuse eetos avaldub nüühasti kapitalismi kui protestantismi vaimus⁴⁰⁾. Kui see õigeks osutub, siis võib küll öelda, et S. Landshut⁴¹⁾, kes analüüsib Weberi ja Marxi uurimisteema identsust, eksib, kui ta seda identsust arvab nägevat selles, et Max Weber ratsionaalsuse mõistet põhjendab kapitalismile. Tal aga on õigus, et Marxil ja Weberil on palju ühist küsimuseseades ja tegelikkuse liigenduses „teguritesse“. Aga kuna Marx siit edasi läheb kapitalistliku produktsooniprotsessi kui kodanlise ühiskonna „anatomia“ protsessi analüüsile, püüab Weber anda sama fenomeeni marksistliku interpretatsiooni kriitikat, nii nagu me seda leiame tema religioonisotsioloogilistes uurimustes.

Oma uurimustes maailmareligioonide majanduseetikast tahab ta anda materialistliku ajalookäsituse „positiivset“ kriitikat. Ta tahab näidata, et majandusliku toimingu praktilised tõukejõud on määrateldud väga mitmekesiselt determinantidelt ja nende hulka kuulub „ühena — ainult ühena — ka eluhoiaku usuline määritus“ („als eine — wohlge merkt: nur eine — auch die religiöse Bestimmtheit der Lebensführung“). Ja ta lisab veel juurde, et „usuline eluhoiak ise on jälle sügavasti mõjustatud antud geograafilistes, poliitilistes, sotsiaalsetes, natsionaalsetes piirides ökonomilistelt ja poliitilistelt momentidelt“⁴²⁾. Ei ole õige, kui arvatakse, et ta on tahtnud kapitalismi vaimu religioonisotsioloogiliselt tuletada. See oleks

„Gesetzen“, orientierten Verwaltung durch Fachbeamte, kennt... nur der Okzident.“ Relsoz. I, lk. 4.

³⁹⁾ Relsoz., lk. 9.

⁴⁰⁾ Vt. Karl Löwith, op. cit., lk. 78 j.j.

⁴¹⁾ Vt. op. cit., lk. 61 j.j.

⁴²⁾ Relsoz. I, lk. 238.

tähendanud ühekülgse „materiaalistliku“ ajalookäsituse asendamist samuti ühekülgse „spiritualistlikuga“⁴³⁾.

Nagu klassilises sotsioloogias, nii ka Max Weberi juures jääb „kapitalistlik ühiskond“ lähtekohaks. Ja sotsioloogiline küsimus on lõppeks sihitud kapitalistliku ajastu inimese situatsiooni selgitamisele, selle situatsiooni teadvusse tõstmisele. Max Weberi pilku situatsiooni analüüsil on võrratult teritatud mittekapitalistlike ajastute ja kultuurkondade võrdlev vaafus. Ja kuna ta inimlikku käitumist ei samasta ökonoomilise käitumisega, siis on situatsiooni interpretatsioon üheväärselt võimalik mitmesugustelt seisukohtadelt. Kuid juba seega, et ta tegelikkuse problemaatikat nägi ratsionaalsuses, erineb tema situatsiooni interpretatsioon Marxi omast. Ühtlasi aga peitub selles ka põhjus, miks ta interpretatsioon ei saa kaasa minna Marxi praktilise tendentsiga inimese emantsipatsioonile maailma muutmise kaudu. See ei tähenda mitte ainult seda, et ta teadlase ja poliitiku ülesandeid ei tahtnud segi paisata. Diagnoos, mida Max Weber situatsioonile andis, ei lasknud seda situatsiooni nii väärtustada, et oleks olnud võimalik määrata kindlat arstimit. Ei ole ka võimalik arvata, et ta isiklikult ratsionaliseerimise protsessi oleks jaatanud⁴⁴⁾. Ratsionaliseerimine on möödapääsmatu saatus, aga tema väärtustamine võib olla erinev. Weberi enda väärtustamine on ilmselt iseloomustatud sellega, mida ta nimetab „sisemaailmaliseks askeesiks“ („innerweltliche Askese“). Selles maailmas, kus üldmaksvad väärtused, igasugune transendentents kaotsi läinud, on inimese eetoseks — „inimliku sangari“ eetos. See on inimese eetos, kes kutseinimesena kainelt ja täielikult andub tööle ja argipäevale selles maailmas, kus ratsionaliseerimise saatuslik ülivõim on loonud käitised, organisatsioonid, institutsioonid jne., ja kes siiski inimesena enda sisemas subjektiivsuses kuulub endale. Mitte passiivse resignatsioonina, vaid vastutustundelise aktiivsusega on iseloomustatav kõlblalt hinnatav käitumine selles maailmas.

Seda „sisemaailmalist askeesi“ näitab Max Weber omas uurimuses „protestantliku eetika ja kapitalismi vaimu“ üle. Selle uurimuse lähtekohaks on statistilised andmed, mis näitavad teatavat silmatorkavat suhet kutse ja konfessiooni vahel. Nimelt on kapitalistliku majanduse aktiivsed elemendid, kapitaliomandus ja ettevõtjaskond protestantliku päritoluga. Tüübilisele kapitalistlikule majandusinimesele omase elulise käitumise ligem analüüs viib küsimusele, kas nende vahel pole mingit sisemist sidet. Kui analüütsida kapitalistliku majandusinimese elulise hoiaku motiive, siis näeme, et rahaomandamine ja tulundamine pole siin mitte elutarvete rahul-

⁴³⁾ Relsoz. I, lk. 205.

⁴⁴⁾ Vt. selle vastu Relsoz. I, lk. 206 j.j. Vrd. ka Freyer op. cit., lk. 157.

damise vahendiks, vaid kutseks ja eetoseks. See maisest elunaudin-gust loobuv, iseendas rahuldunud kutseinimese eksistents ongi see, mida ta nimetab sisemaailmaliseks askeesiks. Max Weber näitab, kuidas see on esialgu olnud põhjustatud usulistest, protestantlik-kalvinistlikest motiividest: usulise endaõigustamise tarvidusest Ju-mala ees jne. Hiljemini aga muutub säärane kapitalistlik kutse-eetos iseseisvaks, unustab usulise päritolu ja muutub askeetiliseks kohuste-täitmiseks. Uurimuse lõpul kirjutab Max Weber: „Puritaanlane tahtis kutseinimene olla — meie peame seda olema“⁴⁵⁾.“

Max Weberi „sisemaailmalise askeesi“ seisukohalt on täiesti paratamatu teatava vastuolu tekkimine inimese sisemuses — inimese ja kutseinimese vahel. Inimene peab anduma oma kutsele, kuid ta ei kaota ennast sellesse maailma. Max Weber loobub teadlikult *homo universale* ideaalist, aga tahab asendada seda loobumist nõu-dega, et ka kutseinimesena tuleb täielikult anduda oma rollimängule. Max Weber jaatas säärase vastuolu produktiivsust, kuna Marx tahtis seda vastuolu kõrvaldada vastuoludeta ühiskonnas⁴⁶⁾. Max Weber võtab elu vastuolu täie teadvusega ja vastutustundega isik-likku eksistentsi, sest nagu ta ütles, kõige kõrgemad väärtused on avalikkusest kaotsi läinud.

A. Koort.

Suurteos Eesti keskaja kohta.

Paul Johansen, „Die Estlandliste des Liber Census Daniae“; Tallinn 1933; VIII + 1012 lk.

Ei ole liialdus, kui dr. P. Johansen oma suure uurimuse sisse-juhatuses lausub, et vaevalt on mingi probleem Euroopa põhja-maade ajaloo korduvalt sellise põnevusega paelunud uurijate tähele-panu kui *Liber Census Daniae*. Huvi jäljed selle ajaloo-allika vastu ulatuvad juba üle kolmesaja aasta tagasi. Tema esimese editsiooni puhul võidakse peagi pühitseda selle 150 aasta juubelit. Ajaloolased, eriti taani uurijad, kes teda on võtnud korduvalt oma huvipunkti, on püstitanud tema tekkeloo kohta rea erinevaid hüpoteese ja teooriaid, on ühtlasi kasustanud ka sisuliselt tema ainulaadseid ja kõrgeväärtuslikke andmeid.

Mitte vähema põnevusega kui *Liber Census Daniae* kogukõidet on käsitletud selle Eestimaa kohta käivat osa, nn. suurt ja väikest Eestimaa lehte. Kuna otsesed andmed selle osa saamisloo kohta puu-duvad, siis ei jää selle tähtsa küsimuse selgitamiseks muud teed kui tekstikriitika, käesoleval korral selle sõna kõige laiemas tähen-duses. Et hinnata allika ja temas esinevate andmete väärtust, on

⁴⁵⁾ Relsoz. I, lk. 203.

⁴⁶⁾ K. Löwith, op. cit., lk. 96.

tarvis kindlaks määrata tema koostamise aeg, otstarve, autor jne. Nende küsimuste lahendamise katse uurijate poolt on andnud LCD Eestimaa lehe suhtes rea erinevaid hüpoteese. Teda on peetud fiskaalse iseloomuga dokumendiks, s. o. Taani kuningate lääni-registriks ja kuninglike domeenide nimistuks (Langebek-Suhm ja Knüpper-Paucker), mille võimalikuks autoriks on arvatud Tallinna munkasid (Paucker), kes selle koostanud umbes 1260--80. Bunge pidas alul Eestimaa lehte kohalikuks vanimaks maarullaks, mis koostatud umbes 1260 (tema varem arvamus: 1280). G. v. Brevern arvas ta olevat „ametliku“ iseloomuga maarulla, millel olnud esijooned militäärne, selle kõrval ka valdusõiguslik ja fiskaalne otstarve ja mille koostajaks olnud tõenäoselt kuninglik asehalduskonna valitsus Tallinnas ja juhtivad taani vasallid. Selle koostamine toimunud 1238. ja 1249. a. vahel, kõige tõenäoselt varsti pärast Stensby lepingut (1239, hiljemini 1240). C. Schirren, kes püüdis terava kriitikaga kummutada Breverni väited, jõudis seisukohale, et LCD Eestimaa leht ei või olla muud kui mõne vaimuliku, resp. Tallinna piiskopile lähedal seisvate kapiitlivaimulikkude või munkade ülestähendused, mille sihiks olnud läänide ja kuningliku maa ülesmärkimine kiriklikuks maksustamiseks. Samuti püüdis Schirren langetada Breverni dateeringu, arvates, et kogu Eestimaa leht on ainult märkmete kogu, mis on pärit eri aastatest XIII sajandil. Hiljemini katsus Kaestner kaitseda Breverni dateeringut. Samuti ka Bunge, kes aga muudes küsimustes läks Schirreni jälgedes.

Ükski neist hüpoteesidest ei osutunud tervikuna rahuldavaks. Kui Breverni väiteist ehk kõige vastuvõetavam oli tema dateering, siis jäi ometi tema kontseptsiooni nõrgaks kohaks selle tähtsa ajaloo-allika autori ja otstarbe määritlus. Ja kui Schirren Breverni arvustajana just viimases küsimuses andis rahuldavama lahenduse, siis oli aga tema dateering põhjendamatu samm tagasi.

Juba 1921. a. juhtis soome uurija A. Korhonen tähelepanu asjaolule, et LCD Eestimaa lehe kohanimede järjestus võiks anda häid tulemusi selle koostamise selgitamiseks. Olles samal seisukohal, on dr. P. Johansen oma uurimuse esimeses, tekstikriitilises osas püüdnud kõigepealt rekonstrueerida LCD Eestimaa lehel esinevate kohanimede ürgse järjestuse. Kuna esialgsed kohanimistud selle hilisemate kasustajate poolt on omajagu muudetud, siis on autoril juba selle esimese ülesande puhul olnud suuri raskusi, mille lahendamine on vajanud palju väiksemaid abihüpoteese. Samal ajal on autoril olnud palju vaeva üksikute järjestusringide alg- ja lõpp-punktide leidmisel, mis jällegi on nõudnud palju mõistatamist ja fantaasia rakendamist. Üksikasjalise vaaflemise ja kaalutlemise tulemusena on autor leidnud, et LCD Eestimaa lehel esinevad kohanimed on järjestatud teatava hulga üleskirjutajate poolt läbi-

käidud marsruutide järgi. Neid marsruute on autor esitanud tekstis kui ka illustreerinud juurdelisatud kaartidel. On võimalik, et nende marsruutide spetsiaalne analüüs toob üksikasjus esile mõningaid küsitavusi, kuid üldiselt jääb autori põhiväide siin küll paikapidavaks. Tulemused on esialgu küllaltki hämmastavad: LCD Eestimaa lehe kohanimistud on koostatud 31 isiku poolt, kes selleks on läbi käinud üle 2000 kilomeetri, üleskirjutades 480 küla 5301 adramaaga.

Autor läheb edasi küsimuste juurde: kunas, kelle poolt ja milleks need kohanimistud on koostatud? Ta jõuab otsusele, et need on pärit preestritelt, kes 1219—1220 toimetasid ristimist Reveles, Harjus ja Virus. See on täiesti uudne hüpotees, kõnesoleva uurimuse tähtsamaid avastusi. See jääks küll vaimukaks, kuid siiski suurel määral õhus rippuvaks oletuseks, kui autoril poleks õnnestunud kooskõlastada teatavaid marsruute Läti Henriku kroonika andmetega. Selle teostamisega on esitatud hüpoteesile antud õige kõrge tõenäosuse aste. Viimane oleks veelgi kõrgem, kui autor selle oma väite puhul oleks võinud tuua analoogiaid kohanimistute koostamise alalt katoliku kiriku preestrite poolt ka teiste maade ristiusustamisel. Igal juhul aga see hüpotees on osutunud väga viljakaks. Lähtudes sellest on autor suutnud anda kogu oma uuritavale allikale nii üldiselt kui ka üksikasjus hoopis uue ja värvika interpretatsiooni: LCD Eestimaa lehe kuivad kohanimistud ühes neile hiljemini lisatud märkmetega vasallide ja nende valdustiitlite kohta kujunevad temal otse jutustavaks allikaks, mis valgustab õige kaugele ulatuva üksikasjus Põhja-Eesti vallutamise ja selle rahvastiku ristimise arengut 1219.—20. a. Kuna Läti Henriku kroonika, mis on eestlaste vabadusvõitluse kohta XIII sajandi alul peaallikaks, riivab Põhja-Eesti sündmusi teatavasti õige lünklikult, siis on autori saavutatud tulemused eriti väärtuslikud.

Maa vallutamiskäigu ja sellega ühenduses toimetatud ristimiste arengu kohta Põhja-Eestis kujuneb meile nüüd hoopis uus oma üksikasjus pilt. Tõsi küll, siin on vägagi palju rajatud oletustele. Kuid need on siiski hästi läbi mõeldud ja kaalutult konstrueeritud. Juba teistestki allikaist tuntud lahingule Tallinna all juunis 1219, kus eestlased raskesti lüüa said, järgnes juunis ja juulis ainult lähema ümbruskonna alistamine ja ristimine. Kogu Revele maakonna alistamine aga nõudis pikemat aega ja langes mitmesse perioodi. Autori arvates vallutati ja ristiti esimeses järjekorras maakonna läänepoolne osa (Vomentagana, praeguse Keila, Harju-Madise ja Risti ala), mis toimus tõenäoselt ilma suurema vastupanuta 1219. a. hilissügisel. Ja alles sellele järgnenud Revele maakonna idapoolse osa (Repele ja Ocrielae) vallutamine, mis võis teostuda alles pärismaalaste ägeda vastupanu murdmisega. Autor

arvab, et siin olnud kogu Revele maakonna poliitilise saatuse kujunemisel otsustava tähtsusega oletatav lahing Raasiku juures 1219. a. lõpul. Alles sellele võinud järgneda idapoolse Revele ja osa Harjumaal, hiljemini, 1220. a. märtsis viimase maakonna ülejäänud osa, s. a. mais ja juunis Põhja- ja Ida-Virumaa, sügisel Loode-Järvamaa ristimine. Kuna kõigi mainitud alade ristimine toimunud Tallinnast väljunud taanlaste preestrite poolt, toimetasid Riia vaimulikud 1220. a. ristimisi Edela-Järvamaal, Lõuna-Virumaal ja Kagu-Järvamaal. Rootslaste katsele kindlustuda Lihulas 1220. a. järgnenud Läänemaa (Riisipere ümbruse) ristimine nende preestrite poolt. Neist kolmest misjoni keskusest (Tallinnast, Riias ja Lihulast) väljunud vaimulikkude valmistatud kohanimistud ristitud aladel sattunud autori poolt oletatavil teedel Tallinna piiskopi kätte, millele juurde tulnud veel esimeste kirikukihelkondade preestrite poolt — Kuusalust 1220. a. teisel poolel ja Võhust (Viru-Jaagupist) 1221. a. kevadel — koostatud nimistud. Neil uurimistulemusil Põhja-Eesti kohta, juurde võttes Eesti lõunapoolsete osade puhul Läti Henriku kroonika andmeid, võib autor esitada õige üksikasjalise kaardi kogu Eesti ala ristimise kohta XIII sajandi teisel ja kolmandal aastakümnel.

Autor teeb veel õige vaearikka, oma tulemusis kohati õige problemaatiliseks jääva, kuid üldiselt siiski väga huvitava katse määrata esinevate kohanimede ortograafilise analüüsi põhjal maa ristiusustamisel tegevatena olnud preestrite rahvuse. Tulemuseks on võimalus, et neid oli 24 taanlaste preestri hulgas 19 alasaksa ja 5 skandinaavia päritoluga, kellele veel juurde tuleb arvata 2 Lihulast lähtunud rootslasist preestrit ja Riia preestrid, vähemalt 2. Kuid oma arvulisi tulemusi preestrite rahvuse määramisel peab uurija isegi õige kindlusetuiks, väidab aga põhjendatult, et nende hulgas alasaksa elemendi tugev ülekaal skandinaavia omast ei ole kaheldav.

Kõik need, siin ainult üldjoontes mainitud väärtuslikud tulemused Eesti ala vallutamise ja ristiusustamise kohta XIII sajandi teise aastakümne lõpul, moodustavad aga ainult väikese osa dr. P. Johansen'i suurteose saavutiste hulgas, selle tekstikriitilises osas. Edasi püüab ta lahendada LCD nn. väikese Eestimaa lehe geneesi, jõudes hästi põhjendatud tulemusele, et see pole muud kui täiesti iseseisvalt ja lahus suurest nimistust koostatud programmiline loend kõigist maadest, mis pidid kuuluma suurejooneliselt kavastatud paavsti toolile alluvasse riiklikku organisatsiooni Baltimere idarannikul. Selle tõenäoseks autoriks peab ta paavsti vitselegaati Alna Balduini või mõnda temale lähedal seisnud isikut 1230. a.

LCD nn. suure Eestimaa lehe tekkelugu jälgib dr. Johansen juba Schirreni poolt näidatud ja Bunge pretsiseeritud suunas. Korra-tes osalt vanu ja esitades uusi argumente, jõuab autor sirgjoonelise

loogilise arendusega seisukohale, et kõnesolev nimistu, mille aluseks olid 1219.—20. a. Põhja-Eesti ristimist toimetanud preestrite koostatud nimistud, on redigeeritud oma lõplikul kujul Tallinna piiskopp Thorkilli poolt, kes oli sel kohal 1238—60, või tema lähema kaastöölise, kaplani poolt. Selle nimistu peaülesandeks olnud fikseerida, m. ö. revideerida maavaldustitlid ja selle koostamise ajaks määrab autor 1241. a., kitsendades seega Breverni dateeringut — 1238—49, tehes seda peamiselt käsitletava allika „sisemiste momentide“ põhjal. Selle tulemuse saavutamisel on autor andnud tõhusat lisa ka Eestimaa poliitilisele ajaloole.

Kohe pärast 1241. a. Eestimaal Taanile kuuluvas valduses poliitiliste jõuvahekordade ümberkujunemise tõttu jäänud p. Thorkilli juhitud „revisjon“ tulemused ameflikult kinnitamata. Kogu nimistu sattunud pärast Thorkilli surma kuninga kantseleisse. Siin kasustatud teda hiljemini kuningas Eerik Klippingi jaoks õpperaamatu koostamisel, millesse ta ümber kirjutatud koos LCD osadega.

Sellega lõpetab dr. Johansen oma uurimuse tekstikriitilise osa. Selle tulemused, mis siin esitatud kõige üldisemais põhijoontes, asetavad kogu LCD, eriti aga selle Eestimaa kohta käivate osade tekkeloo hoopis uude valgusse, mis annab koguni uue suuna selle meie kodumaa vanema ajaloo tähtsama allika interpretatsioonile ja toob palju sisulist lisa Eesti keskaja poliitiliste, sotsiaalsete ja majanduslike olude mõistmiseks. Uurimuse selles osas käsitletud aine iseloom teeb paratamatuks rohkearvuliste hüpoteeside vajaduse, milledest uurimuses nii mõnedki tunduvad esialgu liiga julgetena. Kuid lähemal vaagimisel osutuvad nad ometi sügavalt ja paljudkõlgselt läbimõelduiks ja järelekaalutuiks. Kogu kontseptsioon on hästi süstematiseeritud ja terviklik.

Uurimuse teine peaos, mis pühendatud ajaloolise topograafia ja asustusajaloolistele probleemidele ühenduses LCD-ga, moodustab teose suurima osa. Enamik sellest — viimane peatükk — käsitleb otseselt LCD Eestimaa külade nimistut. See on õieti osa, mille töö on autoril tulnud teha kõigepealt ja veel enne, kui ta on võinud asuda LCD tekkeloogi probleemide lahendamisele. See on paratamatu ja ilmtingimata tarvilik eeltöö, mille trükkis avaldamine käesolevas uurimuses sellises ulatuses, hilisemate andmetega eri nimede kohta, on teosele ülemääraselt koormav. Teema seisukohalt oleks olnud küllaline esinevate kohanimede lihtne, kuid muidugi vajalikel eeltöödel põhinev topograafiline fikseerimine. Kui aga autor siiski on pidanud tarvilikuks esitada üksikasjalisemaid andmeid järeleajastust, tehes seda teatava kindla kava järgi, siis ei tule ka seda kahetseda. Eriti on need andmed kasustatavad käsitletud asumite kohaliku ajaloo jaoks, mille uurimine on meie ajalooteaduse tähtsamaid tuleviku-ülesandeid. Selle kõrvalülesande seisukohalt on nende

andmete avaldamine koguni väga teretulnud. Autor on neid kogunud otse mesilase usinusega kõigist mõeldavaist allikate kogudest, nii trükituist kui trükkimatuist, samuti ka maakaartidest. Aga sellest hoolimata ei saa ta põhjendatult pretendeerida täielikkusele ja eksimatusele. Põhjused pole temast sõltuvad: vastavad allikmaterjalide kogud pole veel vajalikult korraldatud, läbitöötatud ja väljaantud. — Ühenduses oma teose selle osaga on dr. Johansen andnud asjatundliku hinnangu ka tähtsamate Põhja-Eesti kohaliku ajaloo uurimisel arvesse tulevate allikate kohta, mis on kasulikuks juhiseks selle ala harrastajaile.

Oma teose teise osa n. ö. sünteetilistes peatükkides dr. Johansen käsitleb kolmes esimeses Taanile kuulunud Eestimaa piire, selle maakondlikku ja kihelkondlikku jaotust nii muistsel iseseisvuseajal kui ka katoliku aja esimese sajandi kestel. Neid küsimusi on käsitletud suure süstemaatilisuse ja täielikkusega, niipalju kui allikad seda üldse võimaldavad. Taaniaegse maakondliku jaotuse suhtes konstateerib autor Revele sulamist Harjumaaga ja Virumaal Alutaguse tegelikku tõusu, ilma et viimane siiski kujuneks iseseisvaks administratiivseks ühikuks. Konstateeritud nähtused seatakse uurimuses ühendusse kolme uue administratiivse keskuse (Tallinna, Rakvere ja Narva) tekkimisega. Esitanud maakondade kihelkondliku jaotuse muistsel iseseisvuseajal, konstateerib autor, et see üldiselt oma piirides, tõsi küll, mõnede eranditega, jäi püsima ka katoliku ajal.

Kihelkondade sisemise korralduse suhtes oletab uurija, et need jäid ristiusu ajastu alul püsima ka jurisdiktsiooni ringkondadena, kus talupoegade vahelisi tüliküsimusi ja nende kriminaalasju lahendasid kuningliku ametniku või vasalli eesistumisel talupoegadest koosnevad kihelkonnakohtud. Sellega autor seletabki asjaolu, et LCD peab tarvilikuks esitada vana kihelkondliku jaotuse. See puudub ainult Harju suhtes. Ja selle puhul peab autor võimalikuks, et siinsed eestlased kui eriti vabadustarmastav ja hädaohtlik uuele võimule rahvastik elas vabamais tingimustes, alul läänistamata maal ja alludes ainult foogtile, umbes nagu saarlasedki veel 1241. a. See tõttu võis kihelkondlik jaotus uue võimu seisukohalt olla tähtsusefa. See oletus harjulaste eriseisukoha puhul on õige tähelepanuväärne, mida oleks maksnud arendada edasi — kuni 1343. a-ni, mil just harjulased olid eestlaste vastuhakkamise algatajad.

Kirikute asutamise kohta Harjus ja Virus Taani ajastul annab dr. Johansen täieliku ülevaate, rikastades tunduvalt meie teadmisi katoliikliku kirikliku organisatsiooni loomise kohta. Ta esitab rea tabavaid tähelepanekuid esimeste kirikute asutamisel arvestatud eelduste, pooleli jäänud kavatsuste, Virumaa piiskopkonna organiseerimise algatuse, patronaadiõiguse kujunemise kohta jne. Mitte vähem õnnestunud on ka märkmed kohaliku rahvastiku suhtumise

kohta uutesse kirikutesse ja nende saatuse üle eestlaste vastuhakkamistel 1223 ja 1343.

Eestlaste iseseisvuseaja ja hilisema sotsiaalse ja agraarajaloo tundmaõppimiseks on eriti väärtuslikud autori vaatlused adramaa mõiste ja arengu kohta. Lähtudes juba varemini fikseeritud väitest, et adramaa mõiste pole sakslaste poolt sisse toodud, vaid oli eestlaste juures rakendatav juba muistsel iseseisvuseajal, jõuab dr. Johansen üksikasjalise, hilisemast ajast päritolevate adramaade arvude kõrvutamisega otsusele, et muistne adramaa oli orgaaniliselt seotud hilisema aja nn. talupoja-adramaaga. Seejuures võib autor konstateerida, et enamikus külades adramaade hulk hilisemal sajanditel ühtub LCD-s esinevate arvudega. Seletades seda nähtust ühest küljest pärastise uue asustuse iseloomuga, kus jäid domineerivaiks üksiktalud mis külakonna adramaade arvust välja jäid, rõhutab aga uurija siin eriti tähtsa tegurina talupoja konservatiivsust, mis hoidis kinni endisest arvust, hoolimata vahepealseist muutustest nii adramaa suuruses kui ka maksustuses.

Adramaa tekke- ja arenguloo puhul vanade eestlaste juures asutakse uurimuses seisukohale, et selle otstarbeks oli anda eri küla külvipinna suuruse alusel selle umbkaudne hindeväärtus, mille alusel toimus maksustamine (sõjalisiks ja juhusliku tribuudi tarbeiks), teisest küljest aga küla ühismaade kasustamisõiguse jagamine. Arvude paremaks meelespidamiseks ja naaberkülade vaheliste saraskondade kasustamise mugavamaks jagamiseks ümmardatud adramaade arvusid, mille kohta autor toob veenvaid kokkuvõtteid. Üldiselt näeb uurija adramaas vanaeesti ühiskonnaelu tuumrakku, milles kajastuvad omaaegse riikliku mõtlemisviisi ja halduskorra algmed.

Andnud üldpildi rahvastiku tiheduse ja asustusviisi kohta, vaatab autor tolleaegseid liiklemisolusid, püüdes ära märkida tähtsamaid teid, kohalikke, eriti aga kaugemate aladega ühendavaid. Teede suundade vaatlus viib ta arvamusele, et Tallinna sadam maa tähtsaima kaubandusliku keskusena pidi olelema juba muistsel Eesti iseseisvuseajal, samuti ka Toolse Virumaal. Autor püüab hinnata ka teiste sadamate kaubanduslikku erikaalu, samuti ka veeteede osa ja üldse liiklemise mõju asustuse kujunemisele.

Peatudes eriti rannaäärsete alade asustamise küsimuse juures, toob dr. Johansen siiaagi uut valgustust. Kuna rannaäärsed külad LCD Eestimaa lehes puuduvad, siis arvati seni, et need oma erilise maksukorralduse tõttu on sattunud erinimestikku. Peamiselt andmete põhjal hilisemast ajast aga jõuab autor otsusele, et rannik veel LCD Eestimaa osa koostamise ajal oli asustamata. Seda kasustasid siis rannalähedased külad ühise kalapüügiõiguse alusel. Ranna asustamine toimus alles hiljemini ja aegamööda, peamiselt kalurite poolt, kusjuures mere ääres rootsi element tähtsat osa etendas.

Teose asustusajaloolises osas on pühendatud eripeatükk ka LCD Eestimaa osa kohanimede vaatlemisele. Filoloogiliselt puudutades neid ainult möödaminnes, on aga autor nende asustusajaloolise hinnangu ja vastavate statistiliste kokkuvõtetelega toonud otse värskendavat õhku meie kohanimede uurimisse, andes ühtlasi viljastava viipe nende uurimise tähtsusele meie kodumaa mõningate esiajalooliste küsimuste selgitamisel, eriti eestlaste Läänemere rannikule asumise aja määramisel.

Teose teisest peaosast tuleks veel mainida kahte lühemat peatükki, millest üks käsitleb mõisade tekkimist, teine külade hävitamist ja nende maa mõisastamist. Kuna need nähtused on LCD Eestimaa lehe koostamise ajastul veel üsna hõredad, siis pole autoril ka olnud põhjust nende juures pikemalt peatuda. Tähtis aga on, et LCD ka nende küsimuste seisukohalt on hinnatud. Väärtuslikud on ka märkmed nende nähtuste arengusuundade kohta hilisemal aegadel.

Nimetatud peatükid, mis haaravad aadli asustust Taanile kuulunud Eestimaal, ulatuvad ühtlasi ka teose kolmanda peaosas küsimustesse. See peaosas on pühendatud aadliajaloolise seoses LCD andmetega. Kui teose teises osas uurimisesemeks on olnud kohanimed, siis kolmandas on sama üksikasjalisusega käsitletud läänimeeste isikunimesid, mis moodustavad väga olulise osa Eestimaa lehest. Lähtudes nendest, autor on püüdnud jälgida sotsiaalset, rahvuslikku, õiguslikku ja geneoloogilist arengut selles ülimuskihis, mis maa ja rahva saatuse kujunemisel etendas juhtivat osa.

Esimese küsimusena on siin võetud vaatlemisele maaomandi jaotus Eestimaa lehe põhjal. Andmete lünklikuse, ebäühtluse ja vastuolulisuse tõttu pole see ülesanne kerge olnud. Kuigi siin võib esineda eksimusi üksikasjus ja ei saa anda statistikat meieaegses mõttes, nagu autor isegi tähendab, tuleb omegi kokkuvõtete lõpptulemusi pidada lähikaudu õigeteks, mis annavad olukorra nähtustest vähemalt umbkaudu tõelikud põhisuunad.

Esitatud kokkuvõtete ja arvutuste järel oli Harjus-Virus juba 1241. a. kogu maaomandist 75% läänistatud vasallidele, kuna otseses kuninglikus valduses oli 20% ja kiriku käes 5%. Need arvud on täielikus kooskõlas maa poliitilise arenguga, näidates ka omalt poolt seda kõrget erikaalu, mida omas vasallkond taaniaegses Eestis. Edasi on eriti huvitavad arvud, mis näitavad vasallkonna sotsiaalset differentseerumist, millele autor hiljemini pühendab terve peatüki.

LCD järgi esineb Eestimaal üldse 115 vasalli, kes oma maa-valduselt langeb kolme suurde rühma. Esikohal oma maahulgaga seisavad 15 suurvassalli, „magnaati“, kelle käes on eravalduslikust maast 47% — 1951 adramaad, kusjuures iga üksiku läänimehe adramaade hulk kõigub 60—400 vahel. Teise rühma moodustavad

22 keskvasalli, kelle läänide suurus on 30—59 adramaani, kokku 866 adramaad, s. o. 21% kogu eravalduslikust maast. Ja lõpuks tuleb kõige rohkearvulisem väikevasallide rühm 78 isikuga, kelle läänid (suuruses 1—28 adramaani) moodustavad 32% kogu läänistatud maast. Rahvuslikult päritolult, otsustades peamiselt nimede järgi, oli vasalle sakslasi 100, taanlasi 10, eestlasi 5. Viimase küsimuse lahendamine on eriti raske. On võimalik, et eestlasist läänimehi oli siiski rohkem. Mõnedel neist võisid olla ristiusulised nimed.

Teoses püütakse õige üksikasjaliselt jälgida Harju-Viru vasallkonna tekkelugu, eriti selle algmeid. Läänide valdustiitli kohta käivate märkmete põhjal katsub autor selgitada neid muutusi, mis toimusid vasallkonnas 1238. ja 1241. a. vahel. Peale põhjaliku poliitilise pöörde — Harju-Viru siirdumise ordu võimu alt Taani valdusse — toimus siin ka suur sotsiaalne ümberkorraldus. Saksa ja taani suurvasallide suguvõsad suurendasid oma läänivaldusi, kuna orduaegsed väikevasallid kaotasid suure osa oma maavaldusest. Äga juba enne 1238. a. oli vasallkond silmapaistvalt tugev. Ordu ei suutnud end võimsamalt maksuma panna juba koondunud ja mõjuka vasallkonna suhtes, oli sunnitud nõustuma mingi juba varemini kujunenud olukorraga. Küsimus, kuidas ja kunas selline olukord alguse sai, põhjustab autori vaatlema Harju-Viru poliitilist ajalugu 1225—38. Ühenduses kireva poliitilise sündmustikuga huvitab teda eriti maade läänistamisprotsess, mille alguse kohta ta on suutnud anda väga õnnestunud pildi, tuues samal ajal ka uut valgust tolleaegsesse poliitilistesse vahekordadesse.

Peatükk vasallide päritolu ja sisserändamise kohta annab maksimaalse, mis sel alal senise uurimise taseme juures on võimalik saavutada. Siin on leidnud vaatlemist ka eesti päritoluga vasallid.

Nagu oma teose asustusajaloolises osas LCD Eestimaa lehes esinevate kohanimede puhul, nii on dr. Johansen ka aadliajalugu käsitlevas osas vasallide isikunimede suhtes esitanud andmeid ka hilisemast ajast ja lõpuks ka kogutud materjali taaniaegsete aadlisuguvõsade kohta, milles tuleks näha lisa teoses asustus- ja aadliajalugu käsitlevaile osadele.

Lõpuks on teos varustatud heade ja mitmekülgsete registritega, kasustatud allikate nimestikuga, LCD Eestimaa kohta käiva osa faksimilega ja kaartidega. Viimaste hulgas peale nimetatute veel kaardid maavalduse jaotuse kohta 1238 ja 1241.

Ülevaadates dr. Johanseni kõnesoleva teose saavutisi, milledest siin on saadud mainida ainult kõige olulisemaid ja neidki mitte kõiki, millede kõrval esineb veel lõpmata rida detailtulemusi, seisame otse vaimustatult selle uurimuse ees. Kui selle kõrval paistab silma mõningaid pisiasju, mis vajaksid õiendamist, nagu näiteks lk. 232,

märkus 2, kus pole arvestatud prof. J. Tammekannult juba 1929. a. ilmunud kirjutist rahvastiku tiheduse jaotumise kohta, või „Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik“ ühe kõite valesi tsiteerimist, mis olevat tingitud ekslikult köidetud eksemplarist Tallinna Linnaarhiivis, ja kui samuti tekib kahtlusi mõningate tõlgenduste juures üksikute kohanimedele puhul, siis ei vähenda see mingil nime-tamisväärsel määral teose suuri väärtusi. Samuti pole oluline käes-olevas teoses käsitletud küsimuste seisukohalt, et autor näit. Möhu ja Vaiga vahelise piiri küsimuses ei arvesta R. Kenkmani uuema uurimuse tulemusi, mis meie arvates on vastuvõetavamad. Ühtlasi on muidugi võimalik, et tulevikus nii mõneski pisiküsimuses uurimine, eriti kohaliku ajaloo alal, peab korrigeerima või koguni kummutama autori väiteid. Kuid seegi võib toimuda tõenäoselt õige piiratud.

Küsimused, mida teoses on käsitletud, on raskemaid ajaloo-uurimises. Keskaegse asustuse, agraarolude, ühiskondliku olundi ajalugu ja tekstikriitika, kõige raskemas mõttes — need on pealad, mille keerukas labürindis autor on liikunud. Tõhus ajaloolase instinkt, leidlik fantaasia, ohjeldatud realistlikust ja kriitilisest elu-meelest, kohkumatu töökus ja suur sünteesivõime — need ajaloo uurija parimad võimed on autorile olnud Ariadne lõngakeraks, mille abil ta küsimuste ja matejalide rägastikust on välja tulnud ja püstitanud ehituse, mille taolist ei ole Eesti keskaega käsitlevate eriuurimuste hulgas.

Dr. Johanseni uurimus pole suur üksi lehekülgede arvult, vaid ka oma sisulistelt saavutistelt on ta suurteos sõna otsesemas mõttes. Hoolimata käsitletud küsimuste haralisusest, on ta haruldaselt terviklik, mille taga seisab suure kompositsiooni- ja stiilivõimega meister, kes on suutnud anda oma teosele meeldiva selguse ja lihtsuse.

Erialadel on autor püstitanud pika rea uudseid ja väärtuslikke väiteid ja hüpoteese. Kui ka kõik nendest pole lahendatud ja mõned neist aja jooksul ka langema peavad, on nad ometi hästi põhjenda-tud ja uutele otsimistele teed rajavad. Otsemalt rahva ajaloo seisukohalt on eriti tulemuslikud teose saavutised asustusajaloo alal, kus dr. Johansen on teatavasti esimesi pioneere meil. Ja on huvitav, et tulemused siin pea täiesti ühtivad meie arheoloogia uurimissaavu-tistega. See on seda enam tähelepandav, et kumbki pool on lähtu-nud eriallikaist ja töötanud erimeetoditega. See asjaolu tohiks aina kinnitada usaldust autori uurija instinkti vastu ja tõsta tõenäosuse astet teose ka neil hüpoteesidel, mis muidu tunduvad esialgu nagu liiga julgetena.

Dr. Johanseni uurimus, mille valmimiseks on kulunud rida aastaid, on Eesti ajaloo kohta XIII sajandil püsiva väärtusega staa-dardteos, mida ei saa jätta arvestamata meie kodumaa ja rahva vanema mineviku ühegi ala uurimine.

Hans Kruus.

Varia.

Trüki-haruldisi Riigi Keskarhiivis.

Pikemat aega kadunuks peetud esimese Eestimaa talurahva-regulatiivi „Iggäühe“ eestikeelse trükitud teksti avastas prof. P. Treiberg end. tsensor Truusmanni raamatukogust ja avaldas selle täielikult ühes lühikese omapoolse sissejuhatusena „Ajaloolises Ajakirjas“ VI (1927), nr. 1, lk. 30—39. Nüüd on sellele unikum-eksemplarile lisaks leidunud veel teine, sedapuhku Riigi Keskarhiivist. See eksemplar on säilinud endise Tallinna magistraadi korraldamata arhiiviosas, mis kuni kuuluvuse selgitamiseni on jäänud Riigi Keskarhiivi, ja hoidub köites „Abschrifte von den neuen Revidirten Wackebücher der Stadt Armen Güther, und der Bauer Verordnungen. im Jahr. 1805“. Talurahva seadustest leidub siin peale „Iggäühe“ veel 1805. a. „Eestima Tallorahva Seädu“.

Juhtides tähelepanu sellele uudsele leiule, võib mainida, et Riigi Keskarhiivi kogudest juhuslikult on saadud avastada veel teisigi kodumaiseid trüki-haruldisi. Nii leidis Eestimaa rootsiaegses kindralkuberneri arhiivis rüüsmeid ühest 1708. a. teisel poolel ilmunud „Revalische Post-Zeitungi“ numbrist, mis seni erialalises kirjanduses registreerimata, ja Eestimaa rüütelkonna arhiivis, Ed. Pabsti järelejäänud paberite hulgas (ERÜA, D III 29) üks eksemplar „Pulma Laul... Hellere Hinrike ning... Wröliko Tio Elso, Pulma Päwal...“ 1717, millest seni teati prof. G. Suitsu ja M. Lepiku väljaande („Eesti kirjandusajalugu tekstides“ I) järele ainult unikum-eksemplari Ülikooli raamatukogus.

N. L.

*

Kaks raamatut Eesti vabadussõja alguse kohta.

1933. a. ilmus Narvas kaks tööd Eesti vabadussõja alguse kohta: „Noored Narva lahinglased. Mälestuste album“. Koost. O. Tuisk. Kaitseliidu Narva veteraanide toimetused; Narvas 1933; 126 lk. ja kol. G. Leets: „Kuidas algas vabadussõda 15 aasta eest. Narva lahing 28. novembril 1918“; Narvas 1933; 56 lk.

Esimene nimetatud töödest on mälestuste kogu. Need peamiselt põimuvad kahe tähtsana Narvaga seotud vabadussõja sündmuse — Narva kaitsmise 1918. a. novembris ja taasvallutamise 1919. a. jaanuaris — ümber. Lisaks aga leidub siin rida mälestusi, mis valgustavad Narva kodanike „Omakaitse“ loomist 1917. a. ja selle uuesti asutamist saksa okupatsiooni ajal, Narva kaitseliidu asutamist 1918. a. novembris, pörandaaluse „Eesti Omakaitse Liidu“ tegevust Narvas saksa okupatsiooni ajal, kihutustöö organiseerimist Narva ühendamise kasuks Eestimaa kubermanguga (linn kuulus varemalt Peterburi kubermangu), Eesti vabariigi väljakuulutamist Narvas, 4-nda Eesti polgu formeerimist jne. Töö 22 autorit enamikus kuuluvad endiste Narva koolipoiste hulka, kel enamliste vägede lähenedes 1918. a. novembris, tuli astuda välja esimeste Eesti sõduritena. Mälestuste kogumiseks ja avaldamiseks oli viimne aeg, sest aja jooksul need oleksid täiesti ununenud. Avaldatud mälestuste seas ongi mõnede autorite ülestähendused saanud võrdlemisi kahvatud. Tuleb aga allakriipsutada, et raamatu toimetaja O. Tuisk, selleaegsete sündmuste kaasaegne, on käsitähtsust neis osades, kus need osutusid ebatäpsaiks ja laialivalguvaiks, tublisti kärpinud. Sellistel mälestustel küll ei ole dokumendi väärtust, sest sündmuste dateerimine sageli lonkab ja sündmused on nähtud läbi isikliku luubi, kuid avaldatud ainek on siiski väga tarviline lisa kuivadele päevakäskudele, teadaannetele, aruannetele j. t. sedalaadi esimesejärgu allikaile, kuna siin kajastuvad vabadussõjaegsed meeolud.

Ġ. Leetsi raamat, vastandina eelmisele, tahab olla uurimus 28. nov. 1918. a. lahingu üle. Siin autor ongi saavutanud võrdlemisi suure põhjalikkuse. Võttes suurtükiväe leitnandina lahingust isiklikult osa, omas ta hea ülevaate toleaeegsest sündmustekäigust. Hiljemini ta on läbi vaadanud tähtsamad Eestis leiduvad seda sündmust valgustavad arhiivmaterjalid, kasutanud lahingust osavõtjate isiklikke mälestusi (ka venepoolseid kogut. „Proletaarne revolutsioon Eestis“, „Eesti diviis“ j. t.) ja toimetanud lahinguväljadel vastavaid strateegilisi uurimisi. Tähtsamaks osaks tööst on lahingu strateegiline kirjeldus ühes ülevaatega jõudude vahekorrast. Neid küsimusi aitavad selgitada 5 lahinguskeemi ja 13 tabelit (8+5). Peale selle Eesti Ajutise Valitsuse protokollide j. t. allikate najal valgustatakse Eesti Ajutise Valitsuse samme idapiiri kaitsemiseks (kavatseti selleks palgata vabatahtlikke saksa okupatsioonivägedest), Eesti kaitsejõudude organiseerimist Narvas ja kirjavahetust saksa sõdurite suurnõukogu ja eesti revolutsioonilise komitee vahel.

Kokkuvõttes annab töö selge pildi 28. nov. lahingust ja selle eelloost. Autorile võib ainult heita ette väga puudulikku tsiteerimist. Korralik tsiteerimine oleks töö väärtust võinud märksa tõsta. **A. Soom.**

*

Arveds Švābe, Die älteste schwedische Landrevision Livlands (1601). Latvijas universitātes raksti. Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultātes serija II. 3. Sonderabzug. (Lk. 337—596).

Vanim Rootsi riigivõimu ülesandel koostatud revisjon end. Liivimaa osade kohta on pärit 1601. aastast. Th. Schiemanni omaaegse eksliku hüpoteesi tõttu peeti kaua aastaid selleks revisjoniks üht Tartu ülikooli raamatukogus leiduvat käsikirja, mis pealkirjastatud „Kataster für Liv- und Estland“ ja väljaantud Schiemanni poolt 1882. a. See oletus on osutunud ekslikuks. Schiemanni publitseeritud „kataster“ pole muud kui kokkuvõtlik kompilatsioon 1601. a. revisjoni andmeist, mis koostati nähtavasti mingiks käsiraamatuks kameralistidele Liivi- ja Eestimaal. Rootsi revidentide poolt 1601. a. koostatud revisjoni ürgtekstile tõenäoselt väga lähedase ära kirja, mis asub Stokholmis Rootsi Riigiarhiivis, kameraal-osakonnas, avastas Eesti ja Läti ajaloo uurimisele Soome teadlane dr. A. Korhonen 1921. a., kes selle kohta hiljemini avaldas ka üksikasjalisema kirjelduse „Ajaloolises Ajakirjas“.

Nüüd on Läti õigusajaloo prof. A. Švabe avaldanud selle revisjoni Läti ala kohta käiva osa. Sellest alles nähtub konkreetset, kuivõrd väärtuslikke andmeid meie omaaegse agraarajaloo kohta sisaldab see revisjon, kuigi teda Švabe arvates, vastupidiselt A. Korhose hinnangule, ei saa pidada täpsamaks ega üksikasjalisemaks, ennemini küll aga puudulikumaks Poola 1599. a. revisjonist.

A. Švabe on varustanud oma väljaande küllalt põhjaliku sissejuhatusega, milles ta täiesti rahuldavalt lahendab kõnesoleva revisjoni saamislooga, tekstikriitikaga ja selle ajaloolise hinnanguga ühenduses olevad küsimused.

Õiendatud olgu siin ainult üks eksimus. Stokholmis avastatud käsikirja esimene osa (esimesed 68 lehte, kogu revisjoni 359 lehest) on saksakeelne ära kiri Tartu staarostkonna ühest varemast inventarist. A. Korhose hüpoteesi järgi on see inventar koostatud 1581. a., A. Švabe arvates aga mitte enne 1590. a. Tõelikult aga tuleks selle koostamist dateerida 1588. aastaga. See aastaarv esineb otseselt sama inventari ühel ära kirjal, mis asub Königsbergi riigiarhiivis (Herzogl. Briefarchiv D. Register über Einnahme und Ausgabe der poln. Starostei Dorpat.). **H. K.**

Vastutav toimetaja: **H. Kruus.** Väljaandja: **Akadeemiline Ajaloo-Selts.**

K. Mattieseni trükikoda O./Ü., Tartu, 1934.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), E. Blumfeldt, prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), R. Indreko, dr. P. Johansen, R. Kenkmann, E. Kerem, H. Kleis (Ottenson), R. Kleis, A. Koort, dr. A. Korhonen (Soome), prof. H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve †, A. Oinas, prof. H. Oldekop †, A. Perandi, prof. A. Pridik, Fr. Puksov, prof. K. Ramul, G. Rauch, L. Rebane, R. Rosén (Soome), M. Schmiedehelm, dots. H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, M. Sorgsep, prof. A. Švābe (Läti), prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), E. Tender, prof. P. Treiberg, N. Treumuth, prof. J. Uluots, dots. J. Vasar, J. Vigrabs (Läti), K. Vilhelmson, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling † (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen † (Soome) ja R. Övel.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülj — 10 krooni, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 5 krooni jne.

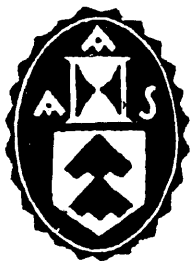
Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924.—1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927.—1933. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.

AJALOOLINE AJAKIRI

KOLMESTEISTKÜMNES AASTAKÄIK

1934

T O I M E T U S :

H. KRUUS
PEATOIMETAJA

O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM / H. SEPP / P. TREIBERG

„Ajaloolise Ajakirja“ XIII aastakäigu (1934) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lk.
P. Johansen, Eestlane Tallinna Linnaarhiivi allikate kajastuses.	180—188
A. Koort, Max Weberi sotsioloogia küsimusest	26—37
H. Kruus, Eesti rahvuslike põhikeskuste suhtlemine 1860-ndail aastail	49—64, 97—106
L. Leesment, „Oopiumisõda“ hiinlaste valgustusel	83—88
O. Liiv, Maakaubandusest ja ülesostust Eestis rootsi ajal	1—16
L. Loone, Talurahva rahutused Kuusalus a. 1858	172—180
A. Soom, Jakob Fougdti tegevus Narva bürgermeistrina.	16—25, 65—83
P. Treiberg, Thomas Müntzer aatlejana ja võitlejana.	107—121, 145—171
E. Tender, Kiri Tartu ülikoolile aastast 1777	129—130

Ülevaated ja arvustised.

H. Kruus, Suurteos Eesti keskaja kohta	37—46
O. Liiv, Riigi Keskarhiiv 1933./34. tegevusaastal	88—94
M. Sorgsepp, Akadeemiline Ajaloo-Selts 1933./34. tegevusaastal	121—123

Varia.

P. Ariste, Zur Geschichte der Juden in Eesti I	143
E. Blumfeldt, E. Scheibe: Siedelungsgeographie der Inseln Ösel und Moon	131
„ G. Bollin: Stockholms uppkomst	188
R. Indreko, M. Schmiedehelm, Kahe viimase aasta muina- nasleidudest ja Arkeoloogia Kabineti tegevusest	95
H. Kruus, A. Svåbe: Die älteste schwedische Landrevision Liv- lands	48
„ A. Stender-Petersen: Die Varägersage als Quelle der altrussischen Chronik	144

O. Liiv, [Arhivaalide kaitsest]	135
„ H. Peets ja R. Kenkman: Tallinn. Ajalooline ja kunsti- ajalooline juht	136
„ Suomen kultuurihistoria I	140
„ U. Handrack: Der Handel der Stadt Riga im 18. Jahr- hundert	141
„ Guide International des Archives	191
„ W. v. Rossilon: Ein Lebensbild	192
N. Loone, Trüki-haruldise Riigi Keskarhiivis	47
„ Liivimaa kultuurioludest poola ajal	190
M. Schmiedehelm, Eurasia Septentrionalis Antiqua IX	142
A. Soom, Kaks raamatut Eesti vabadussõja alguse kohta	47
P. Treiberg, C. Bloch: Les causes de la guerre mondiale	94
„ M. Handelsman: Czartoryski, Nicolas 1-er et la Question du Proche Orient	136
„ A. A. Vasiliev: Histoire de l'empire byzantin	137
„ J. A. R. Marriot: Modern England 1885—1932	139
J. Vasar, Koguteos Eesti VI — Saaremaa	130
„ D. J. Jegorov: Die Kolonisation Mecklenburgs im 13. Jahrhundert	138
„ J. Plesner: L'émigration de la campagne à la ville libre de Florence au XIII-e siècle	143